

TÜRK DİLİNDE EDİLGEN BİÇİMBİRİMSİZ ETKEN YAPI TİPOLOJİSİ

*Ferhat KARABULUT**

ÖZET

Bu çalışmada Türk dilinin yüklemi edilginleştirici biçimbirimleri olan -l- ve -n- olmadan da edilgen çatı oluşturabildiğini göstermeye çalışacağız. Özellikle sıfat-fiilli yapılarda ortaya çıkan etken morfolojili edilgen çatılar Türk dilinin hemen bütün evrelerinde görülebilmektedir. Etken yapılı edilgen çatı tipolojisini ortaya koymak için Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı'nın dilin iki düzlemi olarak tanımladığı derin yapı ve yüzey yapı bağlantısına dikkat çekeceğiz. Buna ilave olarak boşluk kuramı ve yönetim bağlama ilkesinden de faydalanacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, edilgen çatı, etken çatı, sıfat-fiil, retken Dönüşümlü Dilbilgisi.

PASSIVE TYPOLOGIES WITHOUT PASSIVE MORPHOLOGY IN THE TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

In this study we will deal with passive structures without passive morphology in Turkic dialects. As is known there are two allomorfs using for transforming an active verb into a passive one in Turkic language. These mostly are -l- and -n-. On the other hand there are some typologies which carry passive voice without an active morphology like Turkic type participle constructions. In order to examine this kind of typology we will look at the deep structure and surface structure of Turkic dialects and make use of the rules called empty categories and government and binding principles.

Key Words: Turkic, passive voice, active voice, participle, relative clause, Transformational Grammar.

* Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü
ferhatkarabulut@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Giriş

Bu çalışmada, Türk dilinin en eski yazılı belgelerinde görülen bugün de bazı lehçelerde önemli bir yere sahip olan etken çatılı edilgen yapılar üzerinde duracağız. Bilindiği gibi Türk dilinde edilgen çatı, cümlenin yüklemi olan fiilin morfolojik yapısının -l- ve -n- biçimbirimleri yardımıyla değiştirilmesi sonucu elde edilmektedir. Hem tarihi lehçelerde hem de günümüz Türk lehçelerinde edilgen çatı, basit kurallı söz dizimlerinde fiilin morfolojisini değiştirmek ve kılıcı/edici (agent) görevinde olan özneyi görünmez hale getirmek suretiyle elde edilir. Bir sonraki aşamada ise söz diziminin anlam alanına bağlı olarak, derin yapıda iken fiilin yönetimi altında bulunan herhangi bir iç üye (internal argument) özne pozisyonuna yükseltilir. Özne pozisyonuna yükselme yeteneği bakımından en elverişli üye ise geçişli fiillerin nesnesi olan ad öbekleridir. Fiilin bizzat yönetimi altında olduğu için ondan doğrudan etkilenen nesne ad öbeği, taşınım sonucunda özne pozisyonuna yükselir ve özellikle hal eki bağlamında fiilin yönetiminden çıkar. Bu durum klasik dilbilgisi çalışmalarında dolaylı tümleç veya yer tamlayıcı olarak adlandırılan diğer iç üyeler (internal argument/theme, patient) için kısmen geçerli değildir, zira onların edilgenleşme süreci biraz daha farklıdır.¹

Türk dilinin yapısı ile ilgi önemli tespitleri olan Lars Johanson, eski dönemlerden itibaren Türk dilinde, kılıcı/edici (first actant) olmadan kullanılan yapıların mümkün olduğunu söyler ve sıfat-fiilleri de bu bağlamda değerlendirir. “Partisiple bağlantılı olarak düşündüğümüz zaman kılıcı/edici (first actant) pozisyonunun boş olması “kişisiz” yüklem oluşumuna yol açar. Bu durum özellikle eski dönemlerde edilgen yapıyı biçimbirimlerin olmadığı durumlarda söz konusudur. Bu, daha az gelişmiş bir sistemin kalıntısı olarak ortaya çıkar ve kılıcı/edici pozisyonunda bulunan üye (özne) daha zayıf işaretlenir. Böylece özne silinmesi ile Türk dili, özel bir kılıcı/edici daha az belirgin olmasını sağlar. Örneğin Karahanlı

¹ Zeynep Korkmaz (2007: 80, 155) başta olmak üzere pek çok araştırmacı nesnesi sözde özne olan fiillerle, geçişsiz olan fiillerin edilgenleşmesi olayını farklı değerlendirmek gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu durumda nesnesi sözde özne olabilen (ya da geçişli olan) fiillerin edilgen çatıyı oluşturduğunu, geçişsiz fiillerin ise *meçhul çatıyı* oluşturduğunu ileri sürmektedirler. Bu konuyu ayrıntılı bir şekilde tartışan Paşa Yavuzarslan da Korkmaz’ın tanımlamasından hareketle *edilgen çatı* ve *meçhul çatı* ayrımının yapılması gerektiği vurgulamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Yavuzarslan, 2004: 3163-3164) Buradan hareketle biz bu çalışmada daha çok nesne alan/alabilen fiillerin dönüşümü sonucu oluşan çatılar üzerinde duracağız. Zira elimizdeki örnekler daha çok geçişli fiillerle kurulan örneklerden oluşmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Türkçesinde *Alın arslan tutar~ hile ile arslan tutulur* böyledir.² Bu belirsiz zayıflık hala bazı sıfat-fiilli yapılarda söz konusudur.”³ (Johanson, 1998: 53) Fiili, özne ile asıl unsur bağlamında değerlendiren Johanson, Türk dilinin cümle kuruluşunu öznesiz de başarabildiğini vurgulamak istemiştir. Aslında, eski dönemde fiilin morfolojisi, kişiyi bir şekilde işaretliyor olabilir. Yukarıdaki cümlenin yüklemi olan *tutar* fiili bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Biz bu çalışmada, daha çok, bünyesinde sıfat-fiilli yapı barından birleşik cümleler ve/veya salt sıfat-fiilli yapılar üzerinde duracağız. Zira elimizdeki veriler, bize Türk dilinin edilgenleştirici biçimbirimler olmadan da edilgen çatı oluşturulabileceğini göstermektedir. Bu tür kullanımların hangi Türk lehçelerinde ve nasıl gerçekleştiklerini tartışmadan ve bu tür yapıların neden ve nasıl ortaya çıktığını analiz etmeden önce, açıklayıcı birkaç örnekle giriş yapmak faydalı olacaktır. Aşağıya aldığımız örnekler ne demek istediğimizi daha açık ortaya koyacaktır.

Kitap jazıldı (Kazak Türkçesi)	[+ edilgen]
Sevgi pulge satulmas (Özbek Türkçesi)	[+ edilgen]
Kitap yazılacak (Türkmen Türkçesi)	[+ edilgen]

Bu tür etken basit cümlelerden edilgen çatılı sıfat-fiilli yapılar türetilirken -(1)l veya -(1)n biçimbirimleri kullanılmayabilir. Örneğin;

- (i)Sen jaz-ğan kitap [+ etken Kazak T. ~ senin yaz-dık-ın kitap
- (ii)Jaz-ğan kitap [-etken] ~ yaz-ı-l-an kitap
- (iii)Min uqı-ğan kitap [+ etken Tatar T.] ~ benim oku-duk-um kitap
- (iv)Uqı-ğan kitap [- etken] ~ oku-n-an kitap
- (v)Men togan çer [+ etken Karaçay T.] ~ benim doğ-duk-um yer
- (vi) To-gan çer [- etken] ~ doğ-u-l-an yer
- (vii) paqşa tävan kun [+ etken Çuvaş T.]~ tavşanın doğduğu gün
- (viii) tävan kun [-etken] ~ doğu-l-an gün

² Bu örnekte görüldüğü gibi basit kurallı bir cümle edilgen çatıda kullanılırken ne özne ne de edilgenleştirici biçimbirim kullanılmıştır. Cümleyi ya bağlamından ya da söyleyen kişinin niyetinden doğru bir şekilde anlayabiliriz.

³ Johanson bu konudaki tespitlerini çağdaş lehçeler bağlamında genişletir ve çağdaş Türk lehçelerinden önemli örnekler sunar. Bu konuda ayrıntılı bilgi için aynı çalışmanın 62. ve 63. sayfalarına bakılmalıdır. (Johanson, 1998)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Yukarıda (i), (iii), (v) ve (vii)'deki örneklere bakılırsa sıfat-fiilli yapıların etken çatılı oldukları görülür. Buna karşın, (ii), (iv), (vi) ve (viii)'deki örneklere bakılırsa, herhangi bir edilgenleştirici biçimbirim olmadan edilgen çatının elden edildiği görülecektir. Bu tür örnekleri hem tarihî Türk lehçelerinde hem de günümüz Türk lehçelerinde özellikle sıfat-fiilli yapılarda görebilmekteyiz. Bu arada, bu yapının yer aldığı hemen her lehçede Türk dilin olağan edilgenleştirme yöntemiyle oluşturulmuş sıfat-fiilli yapılara da sıklıkla rastlamaktayız. Bunun için Karaçay Türkçesinden bir örnek verebiliriz: *ayt-ı-l-gan söz ızına kaytmaz ~ söylenen söz geri dönmez*. Bununla birlikte aynı lehçede aynı yapı edilgen çatı biçimbirimi olmadan da kullanılmaktadır: *aytqan söz ~ söylenen söz*. Yukarıda Lars Johanson'un, etken yapılı edilgen çatılı sıfat-fiillerin oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu ve aynı yapının hem etken hem de edilgen bir anlam içerebildiğini vurguladığını belirtmiştik. Tatar, Çuvaş, Özbek ve Kırgız lehçelerinden aldığı örneklerle bu tespitini destekleyen Johanson şöyle devam eder: “*Körgeñ kişi, Çuvaşça kurnă sın* hem “gören insan” anlamına gelmekte, hem de “birisi tarafından görülen kişi” anlamına gelmektedir.... Bunun nedeni özel bir özneyi işaretleyen görünen bir kılıcı/edici (agent) üyenin olmamasıdır. Örneğin Özbekçe *bârgän yér* hem “birinin gittiği yer” anlamında hem de “gidilen yer” anlamındadır. Benzer şekilde Kırgızca *cazgan qat* hem “birinin yazdığı mektup” anlamında hem de “yazılan mektup” anlamındadır. Bununla birlikte ettirgenlik içeren bir kullanımda Kırgızca *mağa soydurğan qoy* “bana kestirilen koyun” anlamına gelmektedir. Bu tür yapılar Kırgızca *cazılğan qat ~ yazılan mektup* örneğinde olduğu gibi edilgenleştirici eklerle kullanılan yapılarla karıştırılmamalıdır.” (Johanson, 1998: 62) Bu noktadan hareketle, bu çalışmada, konunun daha iyi anlaşılması için hem edilgen çatıların oluşum süreçlerinin hem de bu tür etken çatılı yapıların nedenlerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Ayrıca, Türkiye Türkçesinde belirgin bir biçimde gözükmeyen bu tür yapıların morfo-sentaktik ve semantik bir analizi de yapılacaktır. Bunu yaparken, *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* (Generative-Transformational Grammar) ve *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (Government and Binding Theory) ile *İşlevsel Gramer*'in (Functional Grammar) verilerinden de faydalanılacaktır.

Edilgen Çatı ve Sıfat-fiilli Yapı Üretimi

Tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Günümüz Türk lehçelerinde de edilgen çatı bir etken çatıdan aynı mantıkla türetilir. Yani Etken fiilin *-l-* veya *-n-* biçimbirimleri ile dönüştürülmesi, *edici/kılıcı* pozisyonundaki öznenin silinmesi ve nesne pozisyonunda olan ad öbeğinin özne pozisyonuna kaydırılması günümüz Türk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

lehçeleri için de geçerlidir. Edilgenleşme aslında pek çok dilde benzer şekilde gerçekleşir. Diller, öncelikle cümlenin fiilini edilgenleştirici biçimbirimleri görünür hale getirir, sonra da özneyi siler ve *sözde özne* (derin yapının nesnesi) ile yeni bir yapı oluştururlar. Bu durumu taşınım ve dönüşümlerle izah eden Chomsky, cümle üyeleri arasındaki ilişkilere ve bağlantılara da dikkat çeker. Durum ne olursa olsun her yeni üye ve her yer değiştiren üye diğer üyeler ile farklı rollerle (tematik rol) yönetim-bağlama ilişkisi içerisine girer. Benzer mantıkla hareket eden *Burzio*, edilgen oluşumların tipolojisini çıkarırken bir genelleme yapar. Dilbilimi çalışmalarında *Burzio Genellemesi* (*Burzio's Generalization*) olarak bilinen bu kural şöyle özetlenebilir: "Pasifleştirici biçimbirim, kılıcı/edici (agent) pozisyonunu boşaltmak suretiyle fiile eklenir. Burzio'ya göre, özne pozisyonundaki üyenin silinmesi, fiilin nesne pozisyonundaki ad öbeğine hal eki yükleme yeteneğini kaybettirir. Sonuçta, nesne pozisyonunda bulunan ad öbeği yeni bir hal (yalın hal) ile görevlendirilmek üzere özne pozisyonuna yükselir. Yani fiile eklenen edilgenleştirici biçimbirim, özne pozisyonundaki kılıcı/edici silinmesine neden olur. Özne pozisyonu boş kalamayacağı için nesne olan unsur onun yerini geçici görevle doldurur." (Holmer, 1996: 64) Burzio, bu tespiti yaparken başta Batı dilleri olmak üzere pek çok önemli dili de incelemiştir. Bunlar arasında Türkçe de vardır. Aşağıda yeniden yazacağımız bu kurala göre, Türk dilinin edilgenleştirme süreci çok daha açıklayıcı bir biçimde ortaya konur. Burzio, edilgenleşme kuralını temelde iki maddede özetler. Ona göre, "edilgenleşme sürecinde: 1) fiil kendi öznesine tematik rolü (theta role~agent) yükleme görevini bırakır (yönetme yeteneğini yitirir). Benzer şekilde kendi nesnesine belirtme hal eki de yüklemeyiz/yükleyemez. 2) Başka bir deyişle, *iç üyeye* belirtme hal yükleyemeyen fiil, *dış üyeye* (özne) tematik rol de yükleyemez"⁴ (Burzio, 1986: 9) Böyle olunca da gerçek özne doğal olarak silinmiş olur. Diğer yandan, bütün Türk lehçelerinde de sıfat-fiilli yapıların oluşturulması taşınım ve dönüşüme bağlı olan aynı mantıkla yürütülür. Yani derin yapıda özne (agent) olarak görev alan dış üye veya tümleç görevinde olan içüyeden biri (patient), taşınarak yüzey yapıda kendi fiilinin (sıfat-fiil) sağına yerleşir ve *başad* (nitelenen unsur) haline gelir. Şimdi bu söylediklerimizi aşağıda Kazak Türkçesinden örneklerle izah edelim. Önce etken ve edilgen çatılı yapıların oluşumuna bir bakalım.

(1a) Men kitaptı jazdım [+ etken]

(1b) Men üyge bardım. [+ geçişsiz]

⁴ Edilgenleşme ve Burzio Genellemesi için ayrıca bk., (Haegeman 1995: 180-88, 320-37).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(2a) Kitap jaz-ı-l-dı. [-etken]

(2b) Üyge bar-ı-l-dı. [-etken]

Yukarıdaki örneklerde (1a) ve (1b) etken çatılı yapılardan oluşmuştur. Cümlelerin yüklemeleri özne tarafından kılınmış bir hareketi içermektedir. Farklı olarak (1a) geçişli, (1b) ise geçişsiz fiil olarak *içyapıya* (internal structure) sahiptir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bu durum aslında *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* ve *Yönetim ve Bağlama Kuramı* açısından oldukça önemlidir. Chomsky'nin bu iki kuramda ortaya koyduğu ilkeler noktasından baktığımız zaman, özne pozisyonunun her zaman dolu olması gerektiği kuralını işletmemiz gerekir. Özne pozisyonu, morfolojik olarak doldurulduğunda, özne, yalın halde olmak zorundadır. Özne pozisyonu örtük olarak (gizli özne ile) doldurulduğu zaman da, gizli özne, varsayılan olarak yalın sayılmak durumundadır. Yani öznenin yeri, ister açıkça ister örtük olarak doldurulsun, her zaman yalın halde bulunmak/kabul edilmek durumundadır.⁵ Böyle olunca (2a)'daki *kitap*, özne pozisyonunu yalın halde doldurmuş bir sözde dış üye konumuna yükselmiştir, oysa (2b)'deki *üyge* kelimesi *-ge* yönelme hal ekini aldığı için özne pozisyonuna yükselememiştir. Yani (2a)'da *kitap*, özne pozisyonunu doldurup sözde özne olurken, (2b)'de *üyge*, taşınamamış ve olduğu yerde kalmış, sözde özne olamamıştır. Bu nedenle araştırmacıların bu tür kullanımlara edilgen çatı yerine *meçhul çatı* demeleri daha isabetli olmaktadır. Yukarıda yer alan (2a) ve (2b)'deki cümlelerin derin yapılarını, dönüşümleri ve yüzey yapıdaki durumlarını aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

⁵ Chomsky'nin önce *Yansıtma İlkesi* (Projection Principle) olarak ortaya koyduğu daha sonra *Genişletilmiş Yansıtma İlkesi* (Extended Projection Principle) olarak genişlettiği kurala göre her cümle eksiksiz bir üye dizilişine sahiptir. Yani yüzey yapıda bir eksiklik gözükse bile derin yapıda her üye kendi doğal yerindedir. Taşınım sürecinde bazı üyeler yer değiştirmekte veya bazı üyeler silinmektedir. Yüzey yapıda, derin yapının yansımıyor olması o cümlenin gerçek yapısını etkilemez. Chomsky, *Genişletilmiş Yansıtma İlkesi* ile bu söylediklerini özne bağlamında tekrarlar ve özneye çok büyük bir önem atfeder. Bu ikinci ilkeye göre, bir cümle öznesiz kullanılamaz. Yani özne olmadan hiçbir cümle kurallı ve doğru değildir. Yansıtma ilkeleri için bk. (Haegeman, 1995: 55, 73) Ancak bazı diller özneyi gizleme veya silme yeteneğine sahip olabilir. Böyle olması öznenin hiç olmadığı anlamına gelmez. Türkçe ve İtalyanca gibi diller, özneyi silme ve gizleme bakımından yetenekli olduklarından, *Zamir silen diller* (Pro-drop diller) olarak adlandırılırlar. Dilbilimciler, bu tür dillerin özneyi işaretleyecek mutlaka bir biçimbirime sahip oldukları için bunu yapabildiklerini vurgularlar. Nitekim Türkçe kurallı bir yapıda, özne silince yüklemeye getirilen gizli veya açık ekler, özneyi işaretlemektedir. Yansıtma ilkeleri ve özne silinmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. (Haegeman, 1995: 454-57).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(3a) Kitap _____ jazıldı.⁶

(3b) _____ üyge barıldı.

Şimdi de basit bir söz diziminden Kazak Türkçesi nasıl bir yöntemle sıfat-fiilli yapı oluşturuyor kısaca ona bakalım.

(4a) *Adam* keldi (derin yapı)

Basit ve kurallı olan böyle bir derin yapıdan sıfat-fiilli bir yüzey yapı elde etmek istediğimizde taşınım ve dönüşüm olayı gerçekleşmekte ve ortaya (4b)'deki gibi bir yapı çıkmaktadır.

(4b) _____ kelgen *adam*. (yüzey yapı)

Görüldüğü gibi derin yapıda (4a), özne pozisyonunda olan *adam* ad öbeği taşınarak yüzey yapıda (4b) kendi yüklemine (kel-) sağına yerleşmektedir. Bu süreçte çekimli bir fiil olan *kel-* yüklemi de dönüşerek *-GAN* sıfat-fiil ekini almakta ve zaman özelliğini kısmen, şahıs özelliğini tamamen kaybetmektedir. Bu sıfat-fiilli yapıyı bir üst cümle (matrix sentence) içerisinde kullanabiliriz.

(4c) Men ___kelgen adamdı kördim. (üst cümle~ matriks sentence)

Üst cümlenin öznesi olan *men*, *görme* eylemini geçmiş zamanda yapmakta ve derin yapıda kurallı basit bir cümle iken dönüşen *kelgen adam* yapısını *nesne* görevi ile kullanmaktadır. Burada dikkat çeken hususlardan biri de taşınan dış üye olan *adam* ad öbeğinin derin yapıda iken cümlenin *öznesi* olduğudur. Yani burada bir özne taşınımı olayı gerçekleşmiştir. Kendisi özne olabilen bir kılıcı/edici [+ Canlı, + kılabilen, +yapabilen] taşındığında ve nitelenen baş ad olarak yerini aldığı anda ortaya çıkan yapı etken olacaktır. Zira yukarıda da değindiğimiz üzere, edilgen çatılar, etken yapılardan öznenin silinmesi ve nesnenin taşınması sonucu oluşmaktadır. Nitelenmek üzere öznesi taşınan bir sıfat-fiilli yapı, yüzeyde edilgen değil etken olacaktır. Şimdi bir de aşağıdaki Kırgız Türkçesinden örneklere bakalım.

⁶ Uzun alt çizgi ile boşaltılan-taşınan üyenin yerini işaretliyoruz. Yani bu çizginin bulunduğu yerde derin yapının bir üyesi bulunmaktadır. Taşınım sonucunda yüzey yapıda böyle bir boşluk oluşmaktadır. Örneğin, (3a)'da uzun alt çizginin yerinde derin yapıda iken cümlenin nesnesi olan *kitap* kelimesi vardır. *Kitap* ad öbeği taşınarak özne pozisyonuna yükseldiği için yeri boş kalmıştır. (3b)'de ise uzun alt çizgi derin yapıdaki öznenin yerini işaretlemektedir. Bu cümlede fiil, geçişsiz olduğu için nesne değil yer tamlayıcısı almıştır. Yer tamlayıcısı bulunma, yönelme veya ayrılma ifade ettiği için yalın hal gerektiren öznenin yerini dolduramaz. Bu nedenle *üyge* kelimesi taşınmamış, yeri de boş kalmamıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

(5a) Sen qat cazdıñ ~ Sen mektup yazdın

(5b) Men (ol) qatı oqıdım. ~ Ben (o) mektubu okudum.

Bu iki cümle, ortak üyelerin (qat ~ mektup) varlığından dolayı birleşmek durumunda kalırsa, bir üst (matrix) cümlelerin içine yerleşmiş bir alt sıfat-fiilli yapı oluşur. Aşağıdaki örnekte sıfat-fiilli yapıyı italik yaptık. Şöyle ki;

(5c) Men *sen cazgan qatı* oqıdım.

Peki sıfat-fiilli yapı nasıl oluşmuştur? Bunu izah etmek için (5a) derin yapısının nasıl dönüştüğüne bir bakmamız gerekir. Yukarıda öznesi taşınan yapıya Kazak Türkçecinden bir örnek vermiştik, burada ise cümlelerin öznesi değil *nesnesi* olan *qat* ad öbeği taşınımı söz konusudur. Bunu aşağıda daha iyi görebiliriz.

(5a) Sen qat cazdıñ [+ kurallı basit Kırgız T.]

Bu cümlede *sen*, özne (dış üye/agent); *qat* nesne (iç üye/patient); *caz-* ise fiildir. Şimdi bu yapıdan türeyen aşağıdaki yapıya bir bakalım.

(5d) Sen ____ *cazgan qat* ~ (senin) yaz-dık-ın mektup
veya

Sen-iñ ____ *cazgan qatıñ* ~ (senin) yaz-dık-ın mektup

Görüldüğü gibi (5a)'dan türeyen bu yapıda derin yapıda iken *nesne ad öbeği* görevinde yer alan *qat*, taşınarak *-gan* eki almış olan *caz-* fiilinin sağına yerleşmiştir. Yani burada bir *iç üye taşınımı* söz konusudur ve bu iç üye [-Canlı, -Kılan, -Eden]'dir. Başka bir deyişle derin yapıda da olsa nesne olan *qat* ad öbeği, herhangi bir hareketi yapabilecek veya edebilecek bir iç yapıya sahip değildir. Bu nedenle özne taşınımından farklı bir yapıya sahip olacaktır. Şimdi, bu yapının Kırgız Türkçesinde edilgen çatılı olmamakla birlikte, edilgen semantikle nasıl kullanıldığına bir bakalım. Kırgız Türkçesinde bu ve buna benzer pek çok kullanım vardır ve mantık aynı şekilde işlemektedir.

(6a) ____ ____ *caz-gan qat*⁷ ~ yazdığı/yaz-ı-l-an mektup

Herhangi bir bağlam içinde değilken ve özneyi çağrıştırıcı herhangi bir işaret yokken bu yapı genellikle edilgen olarak anlaşılır.

⁷ Burada birinci uzun alt çizgi gerçek öznenin yerini işaretlerken, ikinci uzun alt çizgi ise sıfat-fiil oluşumu sürecinde taşınan nesnenin yerini işaretlemektedir. Buna göre birinci boşlukta derin yapının öznesi *sen*, ikinci boşlukta ise derin yapının nesnesi *qat* mevcut idi. Özne olan *sen*, edilgenleşme sürecinde silinmiş, nesne olan *qat* ise sıfat-fiil oluşum sürecinde taşınmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bunun nedeni de yukarıda vurguladığımız üzere sıfat-fiil tarafından nitelenen ve derin yapının nesnesi olan *başadın* canlı olmaması ve kılıcı edici rolünü üstlenememesidir. Bununla birlikte diğer lehçelerde olduğu gibi Kırgız Türkçesinde bu yapı, edilgenleştirici biçim birimlerle de yapılmaktadır. Konuşucu, *cazgan qat* diyebildiği gibi *cazılğan qat* da diyebilmektedir. Bu ikiliğin nedeni ne olabilir? Konuşucu bu ikili yapıyı neden ve hangi durumlarda kullanmaktadır? Bu sorular aşağıda cevaplandırılmaya çalışılacaktır, ancak bu ikilik yine de üzerinde ayrıntılı durulması gereken bir durumu göstermektedir. Aşağıda görüleceği üzere buna benzer kullanımlar çok yaygın olmasa da Türkiye Türkçesi için de söz konusudur, ancak çok belirgin değildir.

Tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki buna benzer kullanımları sıfat-fiil ekleri bağlamında tespit etmeden ve bir analiz yapmadan önce edilgen yapıların Türk dilinin tarihî süreci içerisinde kullanım sıklığına ve başlangıç noktasına bir bakmamız gerekmektedir. Yukarıda sorduğumuz sorulara cevap verebilmemiz ve edilgen yapıları çatıların yanında, etken çatılı yapıların varlığını izah edebilmemiz ancak bu bağlamda mümkündür.

Edilgen Çatıların Eskiliği ve Türk Dili Bağlamında Bir İnceleme

Hem art zamanlı olarak hem de eş zamanlı olarak yapılan dilbilimi incelemelerinde dillerin temelinde bir *etkenliğin* olduğu varsayılabilir. Başka bir deyişle, dilde var olan yapılar bağlamında bakıldığında zaman dillerin en eski dönemlerinden itibaren cümlelerin temel iki unsuru üzerinde kurulduğu görülmektedir. Tam bir yargı bildiren kurallı bir söz diziminde, hareketi kılan/eden *özne* ve öznenin ortaya koyduğu *hareket*, diğer yardımcı ya da ikincil unsurlarla tamamlanmaktadır. Buna göre, yeryüzündeki dillerin ilk ortaya çıkışlarında etkenliğin daha baskın olduğu düşünülebilir. Dillerin bu günkü kadar karmaşıklaşmadığı en eski dönemlerde basit yapıları etken cümlelerin sıklıkla kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sonuca bilim adamları eldeki eski dil kalıntılarından, çok fazla karmaşıklaşmamış dillerdeki yapılardan ve cümlelerin en önemli iki unsurunun *özne* ve *yüklem* olmasından hareketle ulaşmaktadır. Bu gün Afrika'da, Avustralya'da ve Amerika'da yaşayan yerlilerin dillerine bakıldığında zaman etken çatılı oluşumların daha önemli olduğu tespit edilebilmektedir.⁸

⁸ Dilin mantığı ve insan beyninin dili üretim biçimi ve süreci konusunda ayrıntılı bilgi bk. (Pinker, 1995), (Burling, 1992) ve (Cook, 1994)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Türk dili bağlamında olaya bakacak olursak, elimizdeki en eski yazılı belgeler bize bunu bir ölçüde gösterecektir. Orhun Abideleri'nin dili incelendiğinde, kurulmuş olan cümlelerin büyük bölümünün etken çatılı olduğu görülmektedir.⁹ Belki bu durum, kitabelerin bir hitabet ürünü olarak ortaya çıkmış olmasından veya birinci ağızdan ben kişinin konuşuyor olmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak, bir diğer kuvvetli ihtimal de Türk dili içinde edilgen çatılı yapıların daha sonraki dönemlerde giderek ağırlık kazandığı yönünde olmalıdır. Eski Türkçe ile modern Türkçeyi bu anlamda kıyaslayan Kornfilt (1991: 18-20) Eski Türkçe döneminde bugünkü anlamda gerçek bir edilgen yapının tam oluşmadığını/bulunmadığını işlevsel kategori eksikliğine bağlayarak ifade eder. Kornfilt, gerçekte Eski Türkçede edilgen çatı yok demek yerine işlevsel kategori olarak yeterince gelişmemiş tespitini yapar. Bu görüşe biz de katılıyoruz. Bununla birlikte A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*'nde edilgenleştirici biçimbirim olan *-l-* ve edilgenlik/meçhullük eki olarak *-n-* fiilden fiil yapma eklerine örnekler vermektedir. Bu eklerle kurulmuş olan çatıların varlığı, edilgenleşmenin önemli bir mesafe kat ettiğini bize gösterir. Ancak yine de kullanım sıklığı bakımından bir zayıflık olduğu görülebilmektedir. Gabain, örnek olarak şu kelimeleri verir: “çatıl- “katılmak”, örtül- “örtülmek, örtünmek”, saçal- “saçılmak”, tağil- “köreltilmek, dokunulmak”, tiril- “yaşamak”, tökül- “dökülmek”, soqlun- “yıkılmak, kalmak” alın- “alınmak”, bilin- “bilinmek”. (Gabain, 1988: 59) Eski Türkçe dönemine ait ürünlerde yaptığımız taramalarda, özellikle *sıfat-fiilli yapı* bağlamında, edilgen biçimbirimli yapılara çok ender rastladık. Sıfat-fiilli yapılarda edilgen çatı, o dönemde, etken çatı ile kurulma eğilimindeymiş gibidir. Bununla birlikte, R. R. Arat'ın *Eski Türk Şiiri* (1991) adlı çalışmasında, *Altun Yaruk* (Kaya, 1994) ve *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalı*'nda (Korkut ve Birkan, 1998), basit kurallı cümle fiillerinde edilgen biçimbirimli kullanımlara sık sık tesadüf ettiğimizi belirtmekte yarar vardır. Arat'ın çalışmasından şu örnekleri vermekle yetinelim; “öndüki uçta tutulmaduq ~ öndeki işte tutulmamış, yança iyindeçi tip yadılmış atlıg ~ vurup ezen diye adı yayılmış.” (Arat, 1991: 84, 90) Bununla birlikte sıfat-fiilli yapılarda daha çok yapıca etken anlamca edilgen kullanımlar söz konusu olmuştur. Bu durum, Eski Türkçe döneminde edilgen çatılı kullanımların azlığına işaret sayılabilir. Bu da yukarıda sorduğumuz etken çatılı edilgen

⁹ Bunu, Orhun Türklerinin Abidelerinde, cümlelerin en çok birinci şahıs ve üçüncü şahıs ifade eden öznelerle kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Bu da Türk dilinde öznenin çok önemli olduğunu göstermektedir. Öznenin önemli olduğu dillerde edilgen çatı kuruluşları daha azdır. Bu arada özne açık veya gizli söylenmiş olabilir. Yani bu yargıya varmada gizli özneli kullanımları da dâhil ediyoruz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

kullanımların bugün hâlâ neden yaygın ve önemli olduğunu izah etmememize yardımcı olacaktır kanısındayız.

Türkçede edilgen çatıların tarihî gelişimini inceleyen Mevlüt Erdem¹⁰, Eski Türkçede edilgen yapıların zayıflığı ve etken çatılı oluşları konusunda önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Orhun Abideleri'nin dilini incelerken bizim de önemsedığımız bir örneği irdeleyen Erdem, çatı konusundaki ikiliğe dikkat çekmektedir. Tonyukuk Abidesi'nde yer alan iki örnekte söz diziminin çatısı, etken olmakla birlikte anlam edilgendir. Tonyukuk Anıtı'nda yer alan bu yapıyı barındıran bu iki örneği aşağıya aldık.

Tinsi Oğlu *ayt-ı-gma* beñlig Ek *tagıg* (T-B, 9; Ergin, s. 96)

~ Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek dağı

Tinsi oğlu *ayt-ı-gma tag* (T-G, 2, Ergin, 97)

~ Tinsi Oğlu denilen dağ

Orhun Türkçesinde *-gma* yaygın olarak kullanılan bir sıfat-fiil ekidir ve daha çok etken çatılı yapılar oluşturmada kullanılır. Yani yapısal olarak bünyesinde edilgenliği işaretleyen bir unsur bulunmamaktadır. En azında Türk dilinin birincil edilgenlik biçimbirimleri *-l-* ve *-n-* bu kullanımda açıkça gözükmemektedir. Ancak buna rağmen anlam edilgen olmuştur. Sıfat-fiil tarafından nitelenen başad olan *Ek Dağı* ve *dağ*, cansızdır ([-Canlı]) ve kılıcı/edici (fail) rolünü yüklenmesi mümkün değildir. O halde yukarıda kısaca örneklediğimiz gibi nitelenmek üzere taşınan üye özne değil, bir iç üye olan *nesne ad öbeği*dir. Nesne ad öbeğinin taşınmış olması, anlamın edilgen olarak anlaşılması için önemli bir ipucudur. Mevlüt Erdem, yukarıdaki örneği verdikten sonra edilgen yapıcı biçimbirimle kurulan başka bir örnek daha vermekte ve bir karşılaştırma yapmaktadır. Şu örnekte bir *la-n* biçimbirimi vardır ve bu biçimbirim dilbilgisel bir edilgenleştiricidir.

Yerçi yer yañılıp <yerçi>boğuz-*la-n*-tı(T-K,2;Tekin 1968: 251,286)

Rehber bizi yanılttığı için, o boğazlandı

Burada görüldüğü üzere, cümlenin fiilinin üzerine *-la* isimden fiil yapan biçimbirimi ve edilgenleştirici bir biçim birim olan *-n* getirilmiştir. Bu iki farklı örnekten hareketle Erdem, Orhun Türkçesinin farklı bir edilgenleştirme mantığına sahip olduğunu

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk., Mevlüt Erdem (2007), "Historical development of passives in Turkish", *Turkology in Turkey*, ed. László Károly, N. Demir, E. Yılmaz, Szeged: Macaristan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

belirtir ve daha sonraki dönemlerde edilgen biçimbirimli çatıların giderek yaygınlaştığını vurgular.¹¹ Bu konuda aslında bir ayırımı gitmek gerekir. Edilgen çatılı fiiller, basit kurallı bir cümlede çoğunlukla edilgenleştirici biçimbirimleri alırken, sıfat-fiilli yapılarda daha çok etken çatılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu arada, taradığımız metinlerin neredeyse tamamında etken çatılı edilgen sıfat-fiilli yapıların yer aldığını belirtelim.

Eski Türkçe ve diğer Türk lehçelerindeki bu tür kullanımlar üzerine ayrıntılı olarak duracağız. Bizim burada vurgulamak istediğimiz nokta daha çok etken çatılı edilgen anlamlı yapıların kökenine inmek ve nedeni üzerinde durmaktır. Buna göre, Eski Türkçeden başlamak üzere bu tür bir yapının önemli oranda kullanımda olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekir. Hatta çağdaş Türk lehçelerine baktığımız zaman, bu oluşumun, özellikle belli alanlarda ve belli kullanımlarda oldukça yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle özlü sözlerde, şiir dilinde ve en çok da atasözü ve deyimlerde karşımıza çıkan etken çatılı edilgen yapılar, kaynağını en eski Türkçe döneminden ve belki de yukarıda dediğimiz gibi dilin genel mantığından almaktadır.

Türk Dilinin Sıfat-fiil Biçimbirimleri ve Bunların Edilgen Çatı Kurmadaki İşlevleri

Türk dilinin en eski yazılı dönemlerinden itibaren kullandığı belli başlı sıfat-fiil eklerine ve bunların belli alanlardaki işlevlerine bir bakalım. Türk dili, fiilimsili söz dizimi oluşturmada, isimleştirmeyi kural haline getirdiği için sıfat-fiil ekleri çok eski bir tarihe sahiptir ve ilk yazılı metinlerimizden itibaren varlığını devam ettirmektedir.¹² Bunlardan bazıları zamanla ortadan kalkarken bazıları da işlerlik kazanarak ve kullanım alanını genişleterek günümüze kadar gelmiştir. Genel olarak baktığımız zaman sıfat-fiil eklerinin zaman özelliği taşıdığını görürüz. Değişik lehçelerde, değişken işlevlerde kullanılsa

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk., Mevlüt Erdem (2007), agm.

¹² Burada bir nokta üzerinde kısaca durmakta yarar görmekteyiz. Türk dilindeki zaman ve sıfat-fiil ekleri üzerine yapılan değerlendirmelerin pek çoğunda bazı zaman eklerinin sıfat-fiil menşeli olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Örneğin Orhun Türkçesindeki *sen ölteçi sen* gibi bir kullanımda *-teçi* ekinin zaman değil sıfat-fiil eki olduğu kabul edilir. Kullanıma giren cümlenin yüklemi birleşik bir fiil olmadığı sürece biz bu görüşte değiliz. Zira Türk dilinin şahıs eklerinin önemli bir bölümü, zamir menşelidir ve *sen* zamanla ekleşerek kullanıma girmiştir. Bu nedenle *-teçi* ekinin *sen* zamirini nitelediğini söylemek bizce doğru değildir. İkinci nokta ise, dilin mantığında *şahıs*, *zaman* ve *hareket* mutlaklardır ve ilk olarak bu üç unsur ortaya çıkmış olmalıdır. Çekimli fiil kurmada zayıf kalan sıfat-fiilli, çekimden daha önce ortaya çıkmış olarak kabul etmek ve birincil oluşum (unsur) saymak hem dilin hem de dilbiliminin mantığına aykırıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

da sıfat-fiillerin, eylemin yapıldığı zaman ile bağlantısı genellikle önemli olmuştur. Değişik dönemlerde bazı sıfat-fiil ekleri kullanımdan düşerken, bazı sıfat-fiil ekleri de daha sonraki dönemlerde kullanıma girmiştir. Bu tür sıfat-fiil eklerinden, işlev daralmasına uğrayan veya kullanımdan düşenlere, Orhun Türkçesinin *-gma*, *-sıg/-sık*¹³ ve *-ük*¹⁴ eklerini, kullanıma sonradan girenlere Oğuz Türkçesinin *-ACAk*, Kıpçak ve Karluk Türkçesinin *-GAN*¹⁵ eklerini, varlığına eski dönemlerden beri rastladığımız biçimbirimsizlere *-mlş*, *-(U/I)r* ve Türkiye Türkçesinin işlek sıfat-fiil eki *-Dik* eklerini örnek olarak gösterebiliriz.

Bu eklerle ilave olarak Kıpçak grubunun *-atın/-etin* ekini, eski Türkçeden başlamak üzere özellikle Karahanlı ve Harezmi döneminde yaygın olarak kullanılan *-gu* ve *-ak* ekini, *-ası*, *daçı*, *-guçı*, *-ıcı* eklerini sayabiliriz. Bu eklerden, son saydığımız *-gu*¹⁶, *-ak*, *-guçı*, *-ıcı* gibi ekler açıkça zaman ifadesi taşımazlar, ancak belirsiz de olsa bir geniş/gelecek zamanlık özellikleri olduğunu belirtebiliriz. Bunların dışında kalan diğer ekler genellikle zaman eki menşelidirler ve kullanım alanları da bu yüzden geniştir.

Tarihî ve çağdaş sıfat-fiil eklerinin konumuz açısından daha iyi anlaşılması için Robert Underhill'in (1972) yapmış olduğu ayrıma bir bakmamız gerekir.¹⁷ Yukarıda zaman zaman değindiğimiz üzere bu eklerden bazıları, özne taşınımı sonucu fiile eklenirken, bazıları da nesne taşınımı sonucu fiile eklenirler. Bu iki yol dışında bir üçüncü yol daha vardır ki o da bazı eklerin hem özne sıfat-fiillerde hem de nesne sıfat-fiillerde sıklıkla kullanılıyor olmasıdır. Buna en çarpıcı örnek olarak, Kıpçak ve Karluk grubunda en geniş kullanıma sahip olan *-GAN* sıfat-fiil ekini verebiliriz. Underhill, sadece Türkiye Türkçesini incelediği için *-GAN* ile yapılan sıfat-fiillerle ilgili bir

¹³ *İl tutsık yir* (KT-G, 4) ~ yurt edilecek yer, *kigürsüg törü* ~ girilecek söz (Gabain, 84)

¹⁴ *Turgun süzük ol suvnuñ* (Arat, 194) ~ durgun süzölmüş olan suyun.

¹⁵ *-GAN* ekinin kökeni, gelişmesi ve yayılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Akar, 2004: 84-95)

¹⁶ Tarihî yazı dillerinde *-gu* ekinin isim fiil eki olarak yapısı, işlevi, kullanılışı ve genişlemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk., (Eraslan, 2004: 117-146)

¹⁷ Underhill (1972), Türkçedeki partisipleri niteledikleri ad öbeğinin derin yapıdaki görevine göre iki kısma ayırmaktadır. Derin yapının öznesi taşınarak oluşturulan partisiplere *Özne Partisip*, nesnesi taşınarak yapılan partisipler de *Nesne Partisip* adını vermektedir. Ona göre, nitelenen öge özne ise sıfat-fiil *-An* ekini, nesne ise *-Dik* ekini alır. Onun bu genellemesine özellikle Nesne Partisip konusunda itiraz eden Hankamer ve Knecht (1976), Nesne Partisip yerine *Tümleç Partisip* (Non-Subject Participle) demeyi uygun görürler. Zira, Türkçede bazen *altından su akan kapı* ve *altından suyun aktığı kapı* gibi ikili kullanımlarında olduğunu belirtirler. Bu görüşleri etraflıca ele alan ve Türkçenin *Sıfat-fiilli Yapılarını* ayrıntılı bir şekilde tartışan Haig (1998) ise her iki görüşe de itibar eder.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

sınıflama yapmamıştır. Biz, bu sıfat-fiil eki ile yapılan sıfat-fiillere çift işlevli (ya da çok yönlü) sıfat filler diyebiliriz. Zira Underhill'in, Hankamer ve Knecht'in (1976) ve özellikle G. Haig'ın (1998) sınıflamada kullandıkları iyelik eki alma durumu –*GAn*'lı sıfat-fiillerde söz konusu değildir. *Men ayt-qan-ø söz ~ benim söyle-diğ-im söz* gibi bir sıfat-fiilli yapıda –*GAn*'dan sonra bir iyelik eki gelmemiştir. Oysa bu yapının Türkiye Türkçesinde karşılığı *ben-im söyle-dik-im söz* şeklindedir ve –*Dik* sıfat-fiil eki –*im* iyelik ekini alarak kullanılmıştır.

Underhill, özne taşınımı sonucunda sıfat-fiilin –*An*'lı yapıda olduğunu, nesne taşınımı sonucunda oluşan yapıda ise –*Dik*'lı yapının oluştuğunu belirtir. Buna göre Türk dilindeki tüm sıfat-fiiller özne taşınımına veya nesne taşınımına göre iki bölüme ayrılmakta, üçüncü bir yapıyı ise Kıpçak ve Karluk grubundaki lehçelerin –*GAn*'lı yapıları oluşturmaktadır. Bundan sonra diğer ekler, bu sınıflama etrafında şekillenir. Yaptığımız inceleme sonucunda, –*mİş*, –*AtIn*, –*AcAk*, –*Gu*, –*(U/I)r* ve –*GAn* sıfat-fiili kullanımların hem özne sıfat-fiiller için hem de nesne sıfat-fiiller için mümkün olduğunu gördük. Buna karşın, –*Dik* eki sadece nesne sıfat-fiillerde söz konusu iken Oğuz grubu lehçelerinde görülen –*An* ekinin de sadece özne sıfat-fiiller yaptığını tespit ettik. Bu tespitler etken yapılı edilgen çatıların incelenmesi için de son derece önemlidir. Çünkü, yapısal olarak etken olan sıfat-fiiller sadece –*GAn* ekini almış olan ikili kullanımlar değil, –*mİş*, –*AtIn*, –*(U/I)r* gibi aslında özne sıfat-fiil yapan eklerle de mümkün olmuştur. *Aytar söz* (Tatar, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas) ~ *söylenen söz, atar oq* (Karakalpak, Kazak, Karaçay, Altay, Hakas) ~ *atılan ok*, gidecek yer (Türkçe, Türkmence) ~ gidilecek yer, tuvan kun (Çuvaş, Karaçay) ~ doğulan gün, vb.

Şimdi de yukarıda söz konusu ettiğimiz sıfat-fiil eklerinin tarihî süreç içerisinde nasıl kullanıldığına örneklerle bir bakalım. Sürecin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle en eski metinlerden günümüze doğru bazı örneklerle yer vereceğiz. Bu bağlamda Orhun Türkçesinden başlamak üzere Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay dönemlerine sırasıyla bakacağız. İkinci olarak da başta Kıpçak ve Karluk grubu olmak üzere belli başlı çağdaş Türk lehçelerinden örnekler seçeceğiz.

A. von Gabain, *Eski Türkçesin Grameri* adlı çalışmasında fiilden yapılmış olan sıfatlarda etken-edilgen ayrımının çok fazla yapılmadığını dile getirir ve bunun için örnekler verir. “Vasıflık olarak, fiilden yapılmış olan sıfatlar, etkenlik ve edilgenlik ayrımı bakımından farksızdırlar. Sıgun tart-ar qañlu (Ht 2120) ~ sıgımın çektiği kağni/ sıgın tarafından çekilen kağni.” (Gabain, 1988: 55)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Göktürk ve Uygur Türkçelerinden örnekleri burada Eski Türkçe bağlamında vereceğiz. Buna göre bu dönemde *-gu* biçimbiriminin yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ve işlek bir sıfat-fiil yapma eki olduğunu görüyoruz. Bazen- *lug* ekini de alarak kullanılan *-gu*'lu sıfat fillerle etken çatıda edilgen yapılı sıfat-fiiller elde edilmektedir. Bu arada *-gu*'lu kullanımların etken çatılı sıfat-fiil yapımında da kullanıldığını belirtelim.

Burqanlar uluşına bar-gu yol (Arat, 1991: 42)

“ ~ Budalar diyarına giden/gidilen yol

Aslında burada da bir edilgenlik söz konusudur. Yol, [-Canlı] bir varlıktır. Aslında tam aktarım, *Budalar diyarına gidilen/gidilecek yol* şeklinde olmalıdır. Konuyu çok fazla uzatmadan, aşağıda, Eski Türkçede kullanılan her çeşit sıfat-fiil ekine birer örnek sıralayacağız. Eski Türkçe döneminde ve Karahanlı Türkçesinde *-Gu* daha çok gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil eki durumundadır.

Qutqargu tıñlıglar ~ kurtarılacak canlılar (Arat, 1991: 44)

Quđgargulug Vaynikiler ~ Kurtarılacak Vaineikalar (Arat, 1991: 72)

Qılmaqu kılınç ~ yapılmayacak iş (Gabain, 1988: 56)

Yukarıda *-mİş* sıfat-fiil ekinin zaman eki menşeli ve yaygın bir kullanıma sahip olduğunu belirtmiştik. *-mİş* sıfat-fiil eki hem özne sıfat-fiillerde hem de nesne sıfat-fiillerde kullanılır demiştik. Bu ek sıfat-fiil biçimbirimi olarak, Orhun Türkçesinde ve Eski Uygur Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır.¹⁸

Teñri teg teñride yaratmış¹⁹ türük bilge kagan (BK-G, 13)

~ Tanrı gibi tahta oturtmuş/oturtulmuş Türk Bilge Hakan

Qılmış tıldağı iyin ~ yapılmış bir amelden dolayı (Arat, 1991: 74)

¹⁸ Orhun Türkçesinde başta *-mİş*'li kullanımlar olmak üzere sıfat-fiilli yapıların yeniden gözden geçirilmesinde yarar var kandsındayız. Pek çok çalışmada etken yapı olarak aktarılan sıfat-fiilli bazı yapılar semantik olarak edilgen olabilir. Nitekim Talat Tekin bazı *-mİş*'li yapıları edilgen ihtimalini düşünerek aktarmıştır. *İl birigme* ve *yaratmış teñri* kullanımları bu anlamda yeniden ele alınmalıdır. Tekin, *teñri yaratmış* sıfat-fiilini parantez içine *tahta oturtulmuş* anlamında edilgen çatıda aktarma yolunu tercih etmiştir.

¹⁹ Kuşkusuz *-mİş*'li yapılarda, edilgen yapan biçimbirimli kullanımlar da söz konusudur. Örneğin Eski Uygur metinlerinde şöyle bir kullanıma rastlıyoruz; *ayturulmuş öd* (Arat, 144) ~ *sorulan öğüt*; *yaratılmış taqsutin sözleyü* (Arat 144) ~ *yaratılmış şirini söyleyip*.

Bodisatav tidmişniñ (Arat, 1991: 134) ~ Bodhisattva denilenin

Benzer durum, aslında bir özne sıfat-fiil yapıcı ek olan – (1)gma²⁰ biçimbirimi için de geçerlidir. Basit kurallı cümlelerde çoğunlukla etken çatıyı oluştururken, sıfat-fiilli bazı yapılarda edilgen çatıyı da oluşturmaktadır.

İmarigma qamag bodun (Gabain, 1988: 242)

~ Çevirilmiş bütün halk

Tinsi Oglı aytıgma beñilig Ek Tag (T-B,9)

~Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek Dağı

Anasırava tatu tıgme ayag tegimlig (Arat, 1991: 90)

~ Anasırava öatu denilen saygıdeğer

Bu kullanımlara ilave olarak Eski Türkçe döneminde etken çatılı edilgen kullanımlara aşağıdaki örnekleri de verebiliriz.

Bilgülig nomlug (Arat, 1991: 88)

~ Bilinmesi gereken töreler/bilinecek töreler

Bar yoq timeklik iki uçug tudup(Arat, 1991: 92)

~ Var yok denilen iki ucu tutup

Bag kusug tigli kir yolatmagsız (Arat, 1991: 94)

~ Bag kusug denilen kir yaklaştırmaya

Kötrülme ağır yapa tınlıg (Arat, 1991: 108)

~ Kaldırılması ağır (zor) cevher köklü

İşidmadük²¹ at kü (Gabain, 1988: 82; Maitr. 27)

²⁰ Orhun Abideleri'nde geçen *il birigme teñri* çoğunlukla *il veren Tanrı* olarak aktarılır. –gma ekinin edilgenlik yaptığını gördük, buna göre bu söz (kendisine) *il verilmiş tanrı* şeklinde de aktarılabilir. Bu kullanım *Bu bitig bitigme atisi yollug tigin* (K-G, 13)~ *bu yazıyı yazan yeğeni Yollu Tigin* ve *yanıgma yağ kelürür ertim* (T, G) ~ *geri dönen düşmanı getirdim* kullanımından farklı durmaktadırlar. Bu örnekte, *Yollu Tigin*'in derin yapıdaki özneliği, hem canlı varlık olmasından hem de semantik olarak edilgenliğe müsaade etmediğinden daha kolay anlaşılıyor.

²¹ Yukarıda –*Dik* sıfat-fiil ekinin yalnızca nesne sıfat-fiil yapımında kullanıldığını söylemiştik. Burada böyle bir kullanım söz konusudur. Ancak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi burada –*Dik* eki iyelik eki almadığı için, sanki nitelenen *başadlar*, *at* ve *kü*, derin yapıda özne olarak kullanılmış gibidir. Bu yanlışlığın nedeni iyelik ekinin yokluğudur. Ancak yine de cansız varlıkların işitme yeteneği olmayacağı için semantik olarak da bu yapının edilgen olduğunu anlarız.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

~ İştirilmemiş ad ve ün

Karahanlı dönemine baktığımız zaman etken yapılı edilgen çatı kullanımının daha yaygın olduğunu görürüz. Bu dönemde Eski Türkçeye ait bazı kullanımlar gözükmezken devam niteliği taşıyan örnekler de çoğunluktadır. Eski Türkçede pek görülmeyen *-GAN* sıfat-fiil ekinin bu dönemde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu görürüz. Bununla birlikte Eski Türkçenin yaygın sıfat-fiil eki *-(ı)gma* bu dönemde pek görülmez. Eski Türkçenin yaygın sıfat-fiil yapan eki *-gu* ise bu dönemde de geniş/gelecek zaman işlevinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Biz burada özellikle *Divanı Lügati't-Türk* (Atalay, 1986) ve *Kutadgu Bilig*'e (Arat, 1991a) başvurduk. Kaşgarlı Mahmut'un sıfat-fiil konusunda önemli bilgiler verdiğini burada özellikle belirtelim. Bu dönemde, edilgen yapılı sıfat-fiillere kıyasla etken yapılı sıfat-fiillerin daha ağırlıklı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Metin taramalarımız sonucunda oldukça büyük bir liste elde ettik, ancak biz burada sıfat-fiil eki çeşitleri bağlamında sınırlı örnekler vermekle yetineceğiz.

Bilmiş yek bilmedük kişiden yeg (DLT III, 36) ~ tanınmış şeytan tanınmadık kişiden iyidir.

Kurmuş kiriş (DLT III, 215) ~ kurulmuş kiriş

Közetmiş neñ (DLT II, 170) ~ gözetilmiş şey

Urgu²² neñ (DLT I, 13)~ vurulan şey (kendisiyle bir şeye vurulan şey)

Turgu yer (DLT I,) ~ duracak/durulacak yer

Bargu yer²³ (DLT I, 33) ~ gidilecek yer

Arındı neñ (DLT I, 12) ~ temzilenmiş nesne

Ördi neñ (DLT I, 172) ~ örülen şey

²² Kaşgarlı Mahmut, *-gu* ekinin işlevlerinden bahsederken, bu biçimbirimin, nasıl bir ek olduğunu değişik vesilelerle izah etmektedir. Kaşgarlı, bu ek ile ilgili olarak şöyle der; “*-gu* eki, fiilden emir sıygası üzere gelir bir edattır. Bu suretle kelime, zaman, mekân, alet isimleri olur. *Bargu yer, turgu yer* ki *varılacak yer, durulacak yer* demektir.” (DLT III, 211). Kaşgarlı, emir sıygasına gelen bu ek ile ilgili olarak yine benzer şekilde şöyle der; “İsmi zaman için *bu ya kurgu ogur emes* denir ki *bu, yay kuracak zaman değildir* demektir... İsmi mekân için, *bu turgu yér emes* denir ki *bu, durulacak yer değildir*, demektir.” (DLT II, 68)

²³ Kaşgarlı Mahmut, merkeze Karahanlı Türkçesini aldığı için bu konuda, “Türkler, *bargu yer* derken *Oğuzlar gidilecek yere barası yer derler*” diye bir açıklama yapıyor: Buna göre önemli bir sıfat-fiil eki olan *-ası/-esi* eki aynı zamanda edilgen çatı oluşturabilen bir ektir. “Buna Oğuzlar der; *bu ya qurası ogur tegül ~ bu yay kurulacak yer değil; bu, tursı yér tegül~ bu, durulacak yer değil.*” (DLT II, 68)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Ögüندی kişi (DLT I, 140) ~ öğülen kişi

Tikme neñ (DLT I, 433) ~ dikilmiş şey

Kaşgarlı, özellikle *-mİş* eki ile yapılan sıfat-fiillerin *ismi meful* (edilgen sıfat-fiil) yaptıklarını söyler. Bu söylemini iki örnekle izah eder. “İsmi meful, togramış et, ırgamış yığaç gibidir, doğranmış et, ığralanmış ağaç demektir.” diyerek yapıca etken olan bazı *-mİş*’li kullanımların aslında semantik olarak edilgen olduklarını göstermiştir.²⁴ Benzer yargıyı *-gu* eki için de dile getirmiştir. “zaman, mekân, alet isimleri bir düzeye gelir: bu, et togragu; bu, et togragu ogur ol; bu, togragu yér ol; togragu neñ gibi ki, bu doğranacak et; bu, et doğranacak zaman; bu, doğranacak yer; bu, doğranacak nesne demektir.” (DLT III, 317)

Divanü Lugati’t-Türk’te, sıfat-fiilli yapılar ile ilgili olarak dikkati çeken bir iki hususu burada dile getirmemiz gerekir. Eski Türkçenin hemen devamı olmasına rağmen *-gma*’lı yapılar Divan’da neredeyse hiç yer almamıştır. Buna karşın, Divan’da, sıfat-fiil eki olarak en fazla yer tutan biçimbirimin Eski Türkçenin en işlek eklerinden olan *-gu* biçimbirimi olduğunu söylersek sanırız yanılmış olmayız. Karahanlı Türkçesinde işlek bir biçimbirim olan *-gu* ekinde sonra ise en fazla kullanılan ek *-mİş*’tir. Bir kaç yerde, *-gu* ekinin farklı ve belki de eski görünüşü olarak *-ug*’lu kullanıma rastladık. Yapısal olarak etken olmasına rağmen, bu kullanımlar da edilgen bir anlam taşımaktadır. *Saçılmış şey* anlamına gelen şu yapıya bakalım: *saçug neñ ~ saçılmış nesne* (DLT I, 381). Dikkat çeken bir diğer yapı ise görülen geçmiş zaman eki *-di* ile yapılan etken çatılı edilgen yapılarıdır. *Örülen şey* anlamına gelen *ördi neñ, öğülen kişi* anlamına gelen *ögüندی kişi* buna örnek verilebilir. Benzer şekilde Batı grubu Türk lehçelerinin yaygın gelecek zaman sıfat-fiil eki olan *-AcAK* da henüz bir sıfat-fiil eki olarak bu dönemde ortaya çıkmamış gibidir.

²⁴ Kaşgarlı Mahmut, DLT II. Ciltte bu bağlamda daha ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. “İsmi meful, bütün ayırımlarda bir düzeye gelir, bu da emri hazır sıygası üzerine *m* ve *ş* getirilmekle olur. Yay kur anlamında olan *ya qur* cümlesindeki *qur* kelimesi, meful halinde *qurmuş ya* denir ki *kurulmuş yay* demektir. *Qazmış arıç* sözü de böyledir, *kazılmış ark* demektir.” (DLT II, 59) Burada aslında Kaşgarlı, çok önemli bir şey söylemektedir. Modern dilbiliminin yirminci yüzyılda keşfettiği taşınımlar ve dönüşümler sonucu yeni yapıların oluştuğu gerçeğini, üstü kapalı da olsa ifade etmektedir. Bugün bile bazı araştırmacılar, sıfat-fiilli yapıları bizim sifirdan oluşturduğumuzu söyleyerek derin yapının varlığını yok saymakta iken, Kaşgarlı “*ya qur* cümlesindeki *qur* meful halinde *qurmuş ya* şeklinde kullanılır” diyerek Chomsky’nin yaklaşık bin yıl sonra keşfettiği dönüşüme işaret etmiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Chomsky, her yüzey yapının bir derin yapıdan türediğini söylemekte ve buna en çarpıcı örnek olarak da sıfat-fiilli yapıları göstermektedir. Kaşgarlı da aslında *ya qur* derin yapısından *qur-mış ya* yüzey yapısının türediğini ima etmiştir. Onun eksikliği sadece olayın adını koymamış olmasıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bütün bunlardan çıkan sonuç, yapısal etkenlik ve semantik edilgenlik bağlamında oldukça önemlidir. Eski metinlerde seyrek de olsa önemli bir yere sahip olan etken çatılı edilgen yapılar, Türk dilinin bu önemli döneminde oldukça geniş bir ek sistemi ile önemli bir kullanım sıklığına sahip olmuştur diyebiliriz. Hatta sıfat-fiil bağlamında baktığımız zaman bu tür kullanımlar edilgenleştirici biçimbirimlerle kullanılanlara göre daha fazladır.

Karahanlı Türkçesinin gramerini yazan N. Hacıeminoğlu (1996: 163–171), sıfat-fiil bölümünde özellikle *Kutadgu Bilig*'te tespit ettiği örnekleri daha çok edilgen çatılı olarak aktarmıştır. Biz, onun örneklediği yapıların çoğunun edilgen çatılı olmadığı kanısındayız. Bununla birlikte az da olsa *Kutadgu Bilig*'de de etken çatılı edilgen yapılar rastladık. Yukarıdaki eklerle yapılan bu tür yapıları burada sıralayarak tekrara düşmek istemiyoruz, ancak bir iki önemli yapıyı buraya almamız gerekir diye düşünüyoruz. Bu eserde de *-gu*'lu ve *-mİş*'li kullanımlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu eklerle yapılan sıfat-fiillerin, edilgenleştirici biçimbirimlerle kullanıldıkları da görülmektedir.

Neçe qılgu işler (Arat, 1991a: 2101) ~ yapılacak nice işler

Neçe qılmağı işler (Arat, 1991a: 2101) ~ yapılmayacak nice işler

İwe qılmış işler (KB. Arat, 1991a : 556: 70) ~ acele yapılmış iler

İwe bışmış aş (Arat, 1991a: 632: 79) ~ acele pişirilen aş

Ötülgen keçig (Arat, 1991a : 249: 13) ~ geçilen/geçilecek geçit

Tirilmiş neñ (Arat, 1991a 705: 87) ~ toplanmış mal

Kutadgu Bilig'de en dikkat çekici husus, *-GAN* sıfat-fiil ekinin kullanıma girmiş olmasıdır. Eski Uygur metinlerinde bu ek ile birkaç yerde zaman eki işlevinde karşılaştığımızı belirtelim. *Gevezelik Boyası* adlı hikâyede şöyle bir kullanım vardır: “Sansarta turgan~sansarda duran/sansarda durmakta” (Arat, 1991: 120) Bu ekin, *Kutadgu Bilig*'de yer almasını Eski Uygur Türkçesinin bir etkisi olarak görebiliriz. Bu ek, aslen bir zaman eki olmakla birlikte, *Kutadgu Bilig*'de edilgen çatılı sıfat-fiiller oluşturmaktadır. Elimizdeki verilere göre, çok az sayıda kullanılmış olduğunu da belirtelim. İki örnekte, sıfat-fiil yapan *-GAN* eki, birinde etken çatı oluşturmuş, diğerinde edilgenleştirici biçimbirim olan *-I-* ekini alarak kullanıma girmiştir. Tıpkı Orhun Türkçesinin *-gma* ekinde olduğu gibi bu ekin de baştan beri hem etken hem de edilgen çatı oluşturabildiğini söyleyebiliriz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Törütgen bariñ törütmiş tanuq ~ yaratanın varlığına yaratılmış şahit
(Arat, 1991a : 15: 19)

Bu ekin bir diğer kullanımında ise morfolojik olarak edilgen yapı karşımıza çıkar.

Ötülgen keçig~ geçilen/geçilecek geçit (Arat, 1991a: 705: 87)

Karahanlı döneminden sonra Doğu Türk lehçelerinde –*Gan* ekinin giderek yaygınlaştığını ve hem özne sıfat-fiilleri hem de nesne sıfat-fiilleri karşılar hale geldiğini görüyoruz. Eski Türkçenin –*gma* ve –*gu* ekinin zayıflaması ve buna ilave olarak –*mİş* ekinin de sıfat-fiil yapma görevinden uzaklaşarak kalıplaşmış isim yapma işlevi kazanması neticesinde, bütün yük –*GAn* ekinin üzerine binmiş gözükmetedir. Başka bir deyişle, eskiden beri gelen –*gma*, –*gu* ve –*mİş* eklerinin edilgenleştirici işlevlerinin bu ek üzerine kaymış olduğu tespitini yapabiliriz. Sonuçta, kullanım alanı iyice genişleyen –*GAn* biçimbirimi, Doğu Türk lehçelerinin en yaygın sıfat-fiil eki haline gelmiştir. Aynı süreçte, Batı Türk lehçelerinde ise –*An*’lı yapıların yanında, Orhun Türkçesinin –*Dık*’lı yapıları giderek yaygınlık kazanmıştır. Özellikle nesne sıfat-fiilli yapılarda iyelik eki olarak kullanım alanını genişleten bu ek, farklı bir sıfat-fiilli yapı tipolojisinin doğmasına neden olmuştur.²⁵ Batı Türk lehçelerinde, özne sıfat-fiilli yapı oluşturmak üzere 13. yüzyıldan itibaren –*AcaK*²⁶ gelecek zaman sıfat-fiil eki de giderek kullanım alanını genişletmiştir. “Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıkmış olan bu ek de aynı zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçen partisip eklerindedir.” (Ergin, 1985: 336)

²⁵ Türk dilinde sıfat-fiil tipolojisi ile ilgili bir çalışmamızın bitme aşamasında olduğunu belirtelim. Bu konuda Schönig (1993) ve Csató (1996) birer makale yazmışlardır.

²⁶ A. Fehmi Karamanlıoğlu aynı eserde, Kıpçak Türkçesi dönemine ait *El Kavaninu’l Külliye* adlı eserde bu ekin sıfat-fiil eki olarak kullanıldığını bildirmektedir. Kıpçak Türkçesinin diğer eserlerinde görülmeyen bu ek için şu bilgiyi vermektedir; “TZ’de (Tuhfe-i Zekiyye) Türkmençe gelecek zaman şekli olarak gösterilen bu gelecek zaman sıfat-fiilli diğer eserlerde “ism-i mekân” eki olarak zikredilmiştir. Bunlar arasında (–*açaq/-eçek*) yalnız KK (El Kavaninu’l Külliye)’de verilen örneklerde sıfat-fiil eki durumundadır.”(Karamanlıoğlu, 1994: 141) Karamanlıoğlu açıklayıcı olması için şu örneği verir: *keleçek yirdür* (KK 25), *bu olturacak yirdür* (KK ,25). Bu iki örnekte görüldüğü üzere yapıca aktif olan *kelecek* ve *olturacak* sıfat-fiilleri aslında anlamca edilgendir. Zira bu iki sıfat-fiilli yapının tam aktarımı *gelinecek yer* ve *oturulacak yer* olmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere canlı olmayan veya kılıcı/edici rolünde bulunamayan bir üyenin derin yapıda özne olması mümkün değildir. Yani bu iki cümleyi derin yapıda yeniden üretsek şu şekilde olacaktır: *Yer gelecek* ve *bu yer oturacak*. Ancak asıl kastedilen anlam bu değildir. *Yer* varlığı, bir yere gelme işini yapamadığı gibi bir yere de oturamaz. Demek ki nitelenen *başad* olan *yer* varlığı, derin yapıda cümlenin öznesi değil nesnesidir ve nesnesi olduğu için de edilgen çatıda Türkiye Türkçesine aktarılmalıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Şimdi bu bağlamda Harezmi-Kıpçak ve Çağatay dönemlerine bir bakalım. Doğu Türkçesine önem vermemizin nedeni inceleme alanımıza bu lehçelerin daha çok malzeme sağlamsıdır. Oğuz grubunda, etken çatılı edilgen kullanım Doğu grubu lehçelerine göre daha azdır. Bu arada, Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Çuvaş Türkçelerinin de bu anlamda önemli olduğunu ve bu lehçelerde de benzer kullanımların önemli oranda yer aldığını belirtelim. Özellikle Altay, Hakas, Tuva ve Çuvaş lehçelerinde etken çatılı edilgen kullanımlar oldukça yaygın gözükmektedir.

Harezmi-Kıpçak Türkçesinde, edilgenleştirici biçimbirimlerle oluşturulan sıfat-fiilli yapıların yanında, etken morfolojilerle, edilgen çatıların oluşumuna da şahitlik edilmiştir. Harezmi Türkçesi gramerini yazan J. Eckmann, fiil çatısı bağlamında sıfat-fiilleri değerlendirirken önemli bir tespit yapar. Ona göre “Tam olmamış veya olmuş, nadiren olmakta olan eylem bildiren partisip geçişli fiillerde çoğunlukla pasif anlamında kullanılır.” (Eckmann, 1998a: 194) Eckmann, sanıyoruz, Underhill’in özne sıfat-fiilli yapılar olarak sınıfladığı sıfat-fiil çeşidinden bahsetmektedir. Zira verdiği örneklerden biri hariç diğerleri, edilgen değil, nitelenen *başadı* derin yapıda özne olan üyelerdir. O, bu bağlamda şu örnekleri veriyor “saña ingän Kur’an ~ sana inen Kuran, bu kitabı oqıganlar ~ bu kitabı okuyanlar, bu aytqan ellärdä ~ bu söylenen illerde” (Eckmann, 1998: 191) Bu örneklerden yalnızca sonuncu örnek semantik olarak edilgen çatıda kullanılmıştır. Ancak yine de Eckmann’ın etken çatılı edilgen yapıların varlığına dikkat çekmiş olması oldukça önemlidir.

Harezmi döneminde, eski dönemlerde yaygın olarak kullanılan *-gu* sıfat-fiil eki giderek işlevliğini kaybetmekle birlikte varlığına devam etmiştir. Sıfat-fiil yapan *-gu* eki ile ilgili Karahanlı döneminde yaptığımız tespit, Harezmi-Kıpçak dönemi için de geçerlidir. Yani *-gu* eki, bu dönemde de daha çok gelecek zaman ifade edecek şekilde, etken yapıda edilgen sıfat-fiil yapmaya devam etmiştir.

Sıngıngı yär (Harezmi, Eckmann, 1998a: 193)

~ Sığınacak/ sığınılacak yer

Yegü narsä (Eckmann, 1998a: 193)

~ Yiyecek/ yenecek şey

Bu dönemde, *-gu* ekinin kullanımı yanında *-GAN* ekinin kullanımı da yaygınlaşmıştır, ancak yine de gelecek zamanda yapılacak bir işten bahsedildiği zaman *-gu* eki öne çıkmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bununla birlikte edilgen morfolojili kullanımlar da mevcuttur. Nehcül Ferdais'te şu öbek yapı, edilgen biçimbirimli kullanıma bir örnektir.

Peygamber as'ga berilgen envar (NF, tarihsiz: 2)

~ Peygamber as'a verilen nurlar

Bununla birlikte aşağıdaki örnek etken çatılıdır ancak derin yapının öznesi silindiği zaman anlamı edilgen hale gelir.

Muglar yandurgan otlar bar (NF: 4)

~ Bunların yakacağı ateşler var

Bu örnekteki *muglar* silindiği zaman geriye kalan aşağıdaki yapı fiilde herhangi bir değiştirme yapmadan edilgenleşme gerçekleşmektedir.

Yandurgan otlar bar ~ yakılacak ateşler var.

Öznesiz kullanıma girerek edilgen çatıyı oluşturan yapı şu örnekte -GAN eki ile elde edilmiştir.

Bu aytgan ellärdä (Eckmann, 1998a: 194) ~ bu söylenen illerde

Giriş bölümünde tartıştığımız üzere, en basit şekliye, bütün lehçelerde derin yapının öznesi silindiği zaman geriye kalan sıfat-fiilin edilgenleşme ihtimali oldukça yüksek hale gelmektedir. Böyle olunca da yukarıda edilgen yapılar ile ilgili ileri sürdüğümüz ilkeler, sıfat-fiilli yapılarda yeniden yorumlanmaya muhtaç hale gelmektedir. Bu durumu, burada kısaca söz konusu ettikten sonra, sonuç bölümünde daha geniş ele alacağız. Şöyle ki, edilgenleşme için ortaya koyduğumuz fiilin mutlak surette bir edilgenleştirici biçimbirim alması gerektiği şartı sıfat-fiil söz konusu olunca devre dışı kalmaktadır. Bununla birlikte öznenin silinmesi daha önemli hale gelmektedir. Bu Eski Türkçeden başlamak üzere bütün Türk lehçeleri için nerdeyse bir kural haline gelmiştir.

Harezmi-Kıpçak döneminde -GAN sıfat-fiil ekinin Oğuz grubunda almış olduğu -An'lı kullanımlarına da rastlanmaktadır. Bu dönemin önemli eserlerinden olan Miraçname'de şu örnek yer alır;

Yazan kitaplarım (Çağatay, 1963: 354)~ yazdığım kitaplarım

Gımmatsız satılan günlerim (Çağatay, 1963: 369) ~ (benim)değersiz satıldığım günlerim

Codex Cumanicus bu bağlamda önemli iki örneği barındırır. Bu iki örnekte, yapıcı etken olan anlamca edilgen çatılar -GAN eki ile

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

oluşturulmuştur. Karamanlıoğlu, bu yapıları, etken-edilgen olarak değil de geçişli-geçişsiz olarak değerlendirir. Sanıyoruz Karamanlıoğlu, geçişli-geçişsiz ile etken-edilgen olma durumunu kastetmektedir. O, şöyle bir izah getirir; “Not: CC’da şu iki örnekte fiil geçişli olduğu halde birlikte kullanıldığı kelime ile geçişsiz anlam vermektedir. Eş bişürgen er (CC 12,17) ~ yemek pişirilen ev, mutfak; toğrgan oğlan ~ doğurulan çocuk (CC 122,5)” (Karamanlıoğlu, 1994: 143) Görüldüğü gibi -GAN eki ile yapılan sıfat-fiil anlamı edilgenleştirilmiştir. Burada ikinci örneğe bakarsak bir çıkarımda bulunabiliriz. Birinci örnekte *er* (yer, ev, mutfak), kelimesi cansız olduğu için derin yapının öznesi olamaz, ancak ikinci örnekte *oğlan* (çocuk), canlı bir varlıktır ve cümlede özne olabilmektedir. Bu örnekte nitelenen başad *oğlan* değil de *qız* olsaydı, anlamsal olarak bir karışıklık doğabilirdi. Bu durumda *çocuk* mantıksal olarak doğuramayacağına göre, bu kullanım mutlak surette edilgen bir çatıyı işaret eder.

Harezmi-Kıpçak döneminde geniş zaman sıfat-fiil eki ile oluşturulan etken çatılı edilgen sıfat-fiillerin sayısının arttığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren özellikle şiir dilinde ve atasözü deyimlerde öznesiz kullanılan sıfat-fiilli yapılar bu sıfat-fiil eki ile oluşturulur. Özellikle çağdaş Türk lehçeleri bu anlamda oldukça bol örnekle doludur.

Yine bu dönemde -miş ve -DAÇI ile elde edilmiş sıfat-fiilli yapılara da rastlıyoruz. Nehcü’l Feradis’te bu anlamda oldukça önemli sayıda örnek mevcuttur. Bu iki ekin kullanımında edilgenleştirici biçimbirimler -l- ve -n- kullanılabilirdiği gibi, etken çatılı kullanımlar da söz konusudur. Örneğin, “qılınmış qılđacı zällätär ~ yapılmış ve yapılacak günahlar” (Eckmann, 1998a: 194) Bu örnekte görüldüğü üzere, *qılınmış* sıfat-fiilli edilgen morfolojide, buna karşın *qılđacı* sıfat-fiilli etken morfolojide kullanılmıştır. Bu ikincide, niteleme, semantik olarak edilgenliği işaret etmektedir. Bu bağlamda Eckmann, şu açıklamayı yapar; “Geçmiş zaman partisibi (sıfat ismi), geçişli fiillerin aktif şekli de pasif manaya sahip olabilir: Räsulniñ timişi ~ Peygamberin dediği/Peygamber tarafından söylenen (Rab. 50r:18), män aymamış hadis ~ benim tarafımdan söylenmeyen (söz), hadis/benim söylemediğim hadis (NF 2:28)” (Eckmann, 1998a: 196) Eckmann, Batı Türk lehçelerinin önemli sıfat-fiil yapım eki olan -DIK biçimbirimi ile ilgili olarak da önemli bir bilgi verir. Daha çok derin yapının nesnesini niteleyici sıfat-fiiller yapan bu ek, nadir de olsa Doğu Türk lehçelerinde de kullanılmıştır. Eckmann, birer örnekle bu noktaya dikkat çeker. “-duq/-dük ile yapılan isim Rab’de (Rabguzi) sık sık, NF’de (Nehcü’l Feradis) seyrek görülür...anıñ uçtmaxlıg

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ärdüki ~ onun cennetlik olduğu (NF 239:7), qıldıqum işlärneñ tä'vili ~ yaptığım işlerin te'vili (Rab 131r:2)" (Eckmann, 1998a: 196)

Bugünkü Orta Asya Türk lehçelerinin gelişmesinde çok önemli bir yeri olan Çağatay Türkçesi, kendisinden önceki yazılı dönemlerin neredeyse tüm mirasını alarak çağdaş lehçelere taşımıştır. Etken çatılı edilgen yapılar konusunda oldukça zengin bir malzeme sunan Çağatay Türkçesinde, -*GAn*'lı oluşumlar, hem özne sıfat-fiilleri hem de nesne sıfat-fiilleri karşılayan en yaygın yapılar haline gelmiştir. Nitekim Eckmann da bu noktaya dikkat çeker. “-miş ve -dık partisip ekleri Harezmi Türkçesinde hala kullanılmakta iken, sonra artarak yerini -*Gan*'a bırakmıştır.” (Eckmann, 2003: 175) Bununla birlikte -*gu* sıfat-fiil eki de varlığını devam ettirmiştir. Sıfat-fiilli yapıların çatısı konusunda öncelikle -*l-* ve -*n-* biçimbirimlerinin iyice yaygınlık kazandığını belirtmekte yarar vardır. Seçere-i Türk'te bu bağlamda oldukça önemli miktarda kullanıma rastlıyoruz. Burada, örneklerin hepsini vermek yerine iki örnekle yetineceğiz.

Ol tarihlarda bitilgän tağlarınñ ve sularnñ ve yerlernñ atları (Çağatay, 1963: 229) ~ o tarihlerde yazılan dağların, suların ve yerlerin adları

Aytılğan sular (Çağatay, 1963: 230)~ söylenen sular

Bununla birlikte, edilgenleştirici biçimbirimlerin bu kadar yaygın kullanımına rağmen, anlam karışıklığına sebep olma ihtimalini her zaman taşıyan etken çatılı sıfat-fiiller, neden kullanımdan düşmemden varlığına devam etmiştir? Kullanım alanının sınırlanması bir yana, çağdaş Türk lehçeleri, bu tür kullanımlara daha çok yer verme eğilimi göstermektedir. Hatta bu tür oluşumlar, Çuvaş lehçesinde de en az diğerleri kadar yer almaktadır. Harezmi Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de etken yapılı edilgen çatılar olduğunu, anlamın konuşmanın bağlamına göre ortaya çıktığını belirtmesi bakımından, Eckmann'ın şu tespiti önemlidir. “Fail ismi veya (a) devam eden (b) tamamlanmış fiilin hareketini ifade eden partisip (-*gan/-gen*), ayrıca geçişli fiillerde, hem aktif hem de pasif manaya gelir: alğan (a) ~ alan, alıcı, (b) almış, (c) alınmış” (Eckmann, 2003: 100)

Bu bağlamda, başta -*GAn* ile yapılan sıfat-fiiller olmak üzere, -*gu*, -(*U/I*)r, ve -*mAZ* ile yapılmış etken yapılı edilgen çatılara bu dönemde de sık rastlıyoruz. Bununla birlikte, -*Dık* sıfat-fiil eki ile yapılanların eksikliğine paralel olarak -*mİş* ile yapılan sıfat-fiiller de neredeyse yok gibidir. Bu sonuncu ile türetilen kelimeler sınırlı sayıdadır ve sıfat olarak değil çoğunlukla kalıplaşmış isim olarak yer

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

alırlar. Buna karşın geniş zaman sıfat-fiil ekli kullanımlarda artış olduğu gözlenmiştir. Şimdi bu eklerle yapılan örneklere bir bakalım:

Bir degenni iki démek hoş émes (Eckmann, 2003: 100)

~ Bir söyleneni iki (defa) söylemek hoş değildir.

Yasaglıg degen qara çerik (Çağatay, 1963:199)

~ Yasaklı denen kara asker

Katipler tigen bi-mürüvvet ahmaklar (Çağatay, 1963: 229)

~ Katipler denen mürüvetsiz ahmaklar

Yıglagu yoq ki külgü yaylıg iş (Eckmann, 2003: 101)

~ Ağlanacak değil gülünecek bir iş

Qılgulug iş (Eckmann, 2003: 101) ~ yapılacak iş

Keçe konar yér (Çağatay, 1963: 207)~gece konulacak yer

Körüşür yér (Eckmann, 2003: 103)~görüşülecek yer/toplantı yeri

Olturur yér (Eckmann, 2003: 103) ~ oturacak yer/oturulacak yer

Öçüre almas isyan otı ((Eckmann, 2003: 104)

~ Yakılamayan isyan ateşi

Yukarıdaki örnekler, Eski Türkçede kullanılan bazı sıfat-fiil eklerinin artık kullanılmıyor olduğunu işaretlemekle birlikte, bazı lehçelerde yaygınlık kazanan *-mİş* ve *-Dik* ekleri ile sıfat-fiil yapılmadığını da göstermektedir. Bunun dışında, bu örneklerdeki nitelenen başadlara baktığımız zaman, ilk ikisi hariç, eski cansız varlık ([-Canlı]) olduklarını görüyoruz. Başka bir deyişle, ilk iki örnek de dahil, derin yapının öznesinin değil, özne dışında kalan diğer unsurlarının sıfat-fiil tarafından nitelendiğini, bu nedenle yapının edilgen olma ihtimalinin yükseldiğini görmekteyiz. İkinci örnekte nitelenen başad *bi-mürüvvet ahmaklar* aslında [+Canlı]'dır ve bir cümlede kılıcı/edici olma yeteneğine sahiptir. Bununla birlikte, *katipler* kelimesinin önce yazılmış olması nitelenen bu başadı da edilgen hale getirmektedir. Yani [+Canlı] olan üye, asıl özne olma özelliğini böylece kaybetmiş olmaktadır. Dikkatimizi çeken bir diğer husus da birinci örnekteki *degen* sıfat-fiilinin kullanımı ve kullanım sıklığıdır. Özellikle Harezmi-Kıpçak döneminden başlamak üzere hem Çağatay Türkçesi döneminde hem de günümüz Türk lehçelerinde çok sık kullanılan bir sıfat-fiildir ve daima edilgendir. Türkiye Türkçesinde bu sıfat-fiilin karşılığı *-n-* veya *-l-* edilgenleştirici biçim birimi almış şekilde kullanılır ve *denen/denilen* şeklinde işaretlenir. Türk dilinin uzak lehçelerinden olan Yakut Türkçesinde bu sıfat-fiil

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

diftonglu kullanıma sahiptir ve edilgenleştirici bir biçimbirim almaz. Yakut Türkçesinde *degen* sıfat-fiilin karşılığı *dien* şeklindedir. Bu bağlamda, Yakut Türkçesinden bir örneği aşağıya aldık.

Omogon Baay *dien* kihi (Kirişçioğlu, 111)

~ Omogon Bay denen/denilen kişi

Tarihî lehçelerde yaygın olarak kullanılan etken yapılı edilgen çatılar için şimdi de çağdaş Türk lehçelerine bakalım. Bizi bu çalışmaya iten asıl sebep de istisnasız bütün lehçelerin bu tür yapıları az çok bünyesinde taşıyor olmasıdır. Bu bağlamda en zayıf olan lehçeler Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Yakut Türkçesidir. Ancak bu lehçelerde de, etken yapılı edilgen yapının oluşumu, sıfat-fiilli yapıların üretimi ve nitelenen varlığın [+/- Canlı] oluşu bakımından çarpıcı örnekler mevcuttur. Taradığımız eserlerde buraya sığdıramayacağımız kadar örnek bulduk, ancak biz belli başlı lehçelerdeki belli başlı örnekler yer verecek analizimizi ona göre yapacağız. Taradığımız ve örnekler tespit ettiğimiz lehçeler şunlardır: Kırgız, Kazak, Tatar, Karaçay, Başkurt, Nogay, Özbek, Yeni Uygur, Tuva, Yakut, Altay Hakas, Kumuk, Çuvaş, Türkmen, Azeri ve Türkiye Türkçesi.

Bu bölümü, kısa geçeceğiz. Çağdaş Türk lehçelerinden örneklerle analiz ettiğimiz tarihî Türk lehçelerindeki etken yapılı edilgen çatıların kökeni, görünüşleri ve geçirmiş oldukları süreçler bugüne ışık tutması bakımından önemli idi. Biz bu çalışmada bu gün kullanılan yapıların neden nasıl ve ne zaman ortaya çıktığını bugünü nasıl etkilediğini göstermeyi amaçladık. Şimdi çağdaş Türk lehçelerindeki bu yapının görünümüne geçebiliriz.

Çağdaş Türk Lehçelerinde Etken Yapılı Edilgen Çatılara Genel Bir Bakış

Çağdaş Türk lehçeleri, hem edilgen çatı oluşturma bakımından hem de sıfat-fiilli yapıların oluşumu bakımında tarihî lehçelerden farklılık göstermezler. Başka bazı dillerde olduğu gibi çok büyük kopmalar veya değişimler²⁷ Türk dilinde yaşanmamıştır. Hatta

²⁷ Örneğin ikisi de Germanik dil olan Almanca ile İngilizceyi karşılaştırdığımız zaman sentaktik düzeyde önemli farklılıkların olduğunu görürüz. Örneğin yardımcı cümle kuruluşlarında İngilizce asıl cümlede olduğu gibi *özne yüklem tümleç* dizilişine sahipken, Almanca asıl cümleden farklı olmak üzere birleşik fiilli kullanımlarda asıl fiilin üçüncü halini veya *olmak fiilini* (wurden gibi) yardımcı cümlelerin en sonuna atar. Birleşik fiilli parçalamak İngilizce için imkânsızken Almaca için zorunlu hale gelmiştir. Hatta İngilizcenin daha on altıncı yüzyıldaki yapısına bakarsak bugüne gelinceye kadar önemli değişimlere uğradığını görürüz. Oysa Ana Türkçeden en erken dönemde ayrıldığı bilinen Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde bile önemli değişimler yalnızca fonem ve morphem düzeyinde kalmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

yüzyıllardır birbirinden ayrı yaşayan lehçelerde bile derin yapıda çok önemli ayrılıklara rastlamıyoruz. Değişmeler daha çok fonetik ve morfolojik düzeyde kalmış, sentaktik düzeyde Eski Türkçenin mantığı ne ise genel olarak o işlemiştir. Buna göre hemen bütün Türk lehçelerinde *-l-* ve *-n-* biçimbirimleri edilgenleştirici morfem olarak yaygın kullanımına devam etmiştir. Benzer şekilde sıfat-fiilin oluşumunda bütün Türk lehçelerinde aynı mantık işlemektedir. Derin yapıda basit ve kurallı bir cümle, taşınımlar ve dönüşümler sonucunda yüzey yapıda sıfat-fiilli yapıya dönüşmekte ve taşınan üye (başad), sıfatlaşmış kendi fiilinin sağına yerleşmektedir. Bu kural, Çuvaş Türkçesi için de, Kazak Türkçesi için de Yakut Türkçesi için de geçerlidir. Değişen unsurlar, sıfat-fiil yapan biçimbirimlerin yalnızca fonetik yapılarında olmuştur. Yukarıda bu bağlamda sıfat-fiil eklerinin bazılarının kullanımdan düştüğünü, bazı sıfat-fiil eklerinin sonradan ortaya çıktığını söylemiştik. Bu bağlamda, Nesrin Bayraktar *Türkçede Fiilimsiler* (2004) adıyla yazmış olduğu kitapta, Türkçede tarihî ve çağdaş lehçelerin önemli bir kısmı dahil on yedi tane sıfat-fiil ekinin varlığını tespit etmiş ve ekleri şu şekilde sıralamıştır. “Türkçede sıfat-fiil ekleri; {-DİK}, {-mİş}, {yUk}, {-Ar/-(y)Ir/-(Dr}, {-mAz}, {-GAn}, {-(D)gma}, {-(D)glI}, {-dI}, {-GICI}, {-GU}, {sİK}, {-DAÇI}, {AcaK}, {-AsI}, {mAlU}, {CI} olmak üzere başlıca 17 adettir. Bu eklerin bazıları günümüz Türkçesinde sıfat-fiil görevinde kullanılmamakta, yalnızca fiilden isim ya da sıfat yapmaktadır.”(Bayraktar, 2004: 46) Görüldüğü gibi Türk dili zengin bir sıfat-fiil ek sistemine sahiptir ve bu eklerin önemli bir kısmı, çoğu lehçede ortak olarak kullanılmaktadır. Bu arada Nesrin Bayraktar’ın Türkçe ile kast ettiği dilin daha çok Oğuz Türkçesi olduğunu da vurgulayalım, çünkü listede örneğin Kıpçak grubunun en önemli gelecek/geniş (bazen geçmiş) zaman sıfat-fiil eki olan *-AtIn* ve Çuvaş Türkçesinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan *-nĭ* yoktur. Biz burada hem tarihî lehçelerde hem de çağdaş lehçelerde bir inceleme yaptığımız için bu listenin dışındaki sıfat-fiil eklerini de söz konusu ediyoruz.

Sıfat-fiil eki ne olursa olsun, özellikle derin yapının *nesnesi* sıfat-fiil tarafından nitelendiği zaman, bütün çağdaş lehçelerde benzer yapılar karşımıza çıkıyor. Bu benzerlik, yukarıda ayrıntılı bir biçimde aktardığımız üzere, etken çatıdaki edilgen yapılarda belirgin olarak görülmektedir.

Oğuz grubu dışındaki çağdaş lehçelerde bu anlamda en çok dikkati çeken ekler *-GAn*, *-AtIn* ve *-(I)r/-(U)r* ekleridir. Bu üç çeşit sıfat-fiil eki, hemen bütün lehçelerde etken yapıda olup edilgen çatıyı işaret etmektedir. Yine geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan Çuvaş Türkçesindeki *-nĭ* eki ve Türkiye Türkçesindeki gelecek zaman *-*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

AcAk eki de benzer özellikler göstermektedir. Şimdi, etken yapılı bir sıfat-fiilin edilgen olarak kullanımına Kırgız Türkçesinden bir örnekle bakalım.

Men kitaptı oqudım	~ ben kitabı okudum
Men oqugan kitap	~ benim okuduğum kitap
Men oqugan kitabım	~ benim okuduğum kitap
Meniñ oqugan kitabım	~ benim okuduğum kitap

Yukarıdaki ilk cümle, basit kurallı bir cümledir. İkinci ve üçüncü cümleler, Kırgız Türkçesinde aynı anlama gelen farklı şekillerde oluşturulmuş sıfat-fiili yapıyı işaretlemektedir. Türkçede, *benim okuduğum kitap* şeklinde söylediğimiz bir cümle, Kırgız Türkçesinde (Kazak, Tatar, Tuva, Özbek, Yeni Uygur, Altay vd. Türkçelerinde olduğu gibi) üç şekilde söylenebilir. Konuşucu isterse alt cümle olarak kullanılan sıfat-fiilli yapının öznesini yalın halde kullanabilir. Yani *Men cazgan qat* diyebilir. Bu durumda isterse nitelenen *başada* iyelik ekini ilave edebilir. Bu durumda *Men cazgan qat-ım* diyebilir. Konuşucu isterse sıfat-fiilli yapının öznesini ilgi eki ile kullanarak söyleyebilir. Bu durumda nitelenen *başada* iyelik ekini mutlaka ilave etmek zorundadır. Yani *Meniñ cazgan qat* diyemez, doğrusu *meniñ cazgan qatım* şeklinde olur. Bu temel ilke, pek çok Türk lehçesi için geçerlidir. Bu ilkeden en çok ayrılan lehçe Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesidir. Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu ile Karluk-Kıpçak grubu arasında bir yol izler. Bu bilgiyi vermemiz asıl konumuzu açıklamak için çok önemlidir. Zira kullanılan bir yapının etken veya edilgen olduğunu kullanılan biçime bakarak da anlayabiliriz. Yukarıda zaman zaman söz konusu ettiğimiz üzere, eğer sıfat-fiilli alt cümlede derin yapının nesnesi taşınmış ise ve taşınan nesnenin öznesi yüzey yapıda yer almaya devam ediyorsa, o yapının etken olma olasılığı çok yüksektir. Eğer derin yapının öznesi yüzey yapıdan silinmişse, bu durumda kullanılan sıfat-fiilli yapının etken yapılı da olsa edilgen çatılı olduğuna hükmederiz. Şöyle ki,

Yukarıdaki Kırgız cümlelerinden *Men okugan kitap* yapısını, *oqugan kitap* çeklinde kullanırsak, yani özne olan *men* ad öbeğini silersek, aslında etken olan bu yapı, edilgen çatıya dönüşmüş olur. Buna göre;

Men oqugan kitap [+ etken] iken

___ *oqugan kitap* [- etken] olur

Eğer bu yapıda, nitelenen başad olan *kitab* kelimsine *-ım* iyelik ekini ekleyerek kullanmış olsaydık yapı, etken olmaya devam

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

edecekti. Yani *Oqugan kitabım*, [+ etken] olmaya devam eder ve aktarımı da (*benim*) *okuduğum kitap* şeklinde olur.

Kırgız Türkçesinden vermiş olduğumuz bu genel bilgi diğer Türk lehçelerinde benzer şekilde gerçekleşir. Buna Çuvaş Türkçesini de dahil edebiliriz.

Çuvaş Türkçesinde, özne sıfat-fiilli yapı diğer lehçelerde olduğu gibidir. Kazak Türkçesinde *gören kişi* anlamına gelen yapı, *Körgeñ kisi* (Kazak) ~ *kurnã şın* (Çuvaş) şeklindedir. Kazak Türkçesinin –*GAn* eki, Çuvaş Türkçesinde –*nã* olarak değişmiştir. Bununla birlikte sıfat-fiil oluşturma mantığında herhangi bir değişim söz konusu değildir. Ayrıca Çuvaş Türkçesinde –*GAn* ekinin ilk fonemi düşmüş olan örnekler de vardır. Türkiye Türkçesinin –*An* sıfat-fiil eki gibi bir ektir bu. Örneğin *yatan taşın altında* anlamına gelen Çuvaş Türkçesi sıfat-fiilli yapı, *vırtan çul ayne* şeklindedir. Hatta sıfat-fiile dönüşecek olan fiilin son sesine göre bazen –*kan*'lı şekiller de kullanılır. Örneğin *ahırkan iyir* ~ *bağırان aygır* bunlardan bir tanesidir. Bununla birlikte Çuvaş Türkçesinin en işlek sıfat-fiil eki –*nĩ*'dir diyebiliriz. Bu ek zamirle birlikte geçmiş zaman oluşturur. Geçmiş zaman özelliği taşıdığı için de geçmiş zaman sıfat-fiil yapan ek olarak kabul edilir.²⁸ Bu arada Çuvaş Türkçesinde başlıca edilgenlik biçimbirimlerin –*l-* ve –*n-* olduğunu da hatırlatalım.²⁹ Şimdi de Çuvaş Türkçesinde etken yapıyla edilgen çatılı sıfat-fiil örneklerine bir bakalım.

Şıternĩ iyir şıtmil pit turtnĩ ~ yedirilen aygır yetmiş pud çekmiş

Şıtermen laşa ĩrim pit ançah turtnĩ teşsi~ yedirilmeyen at yirmi pud ancak çekmiş, derler.

Sulman kurık ut ĩmar ~ biçilmemiş çayır ot değil.

İsmelli şıv~ içilebilir su

İr aknĩ vırlĩh saya kaymast~ erken ekilen tohum boşa gitmez.

Perse yanĩ uhĩ kayalla tavrınmast~ atılan ok geri dönmez.

Görüldüğü gibi etken çatılı edilgen yapı kullanımı, Çuvaş Türkçesinde önemli bir yere sahiptir. Hatta eylemin olumsuzu da çok sık yapılmaktadır. Özellikle geçmiş zaman sıfat-fiil eki –*nĩ* ve geniş

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk., Emine Yılmaz (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker yay., Ankara, s. 102

²⁹ Fiilden fiil yapma ekleri bahsinde Emine Yılmaz, Çuvaş Türkçesinin edilgenlik eklerinin –(i)l / (i)l ve –(i)n / –(i)n olduğunu söyler. Diğer lehçelerden ayrıldığı en önemli taraf, bu eklerin Çuvaş Türkçesinde sadece dar şekillerinin olmasıdır. *Huş-ıl~ kırılmak*, *pıs-ıl ~ bozulmak*; *tup-ın ~ bulunmak*, *vit-ın~örtünmek* vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

zaman olumsuzluk eki olan *-man* edilgenleştirme unsuru olarak yaygın olarak kullanılmaktadır. Taradığımız Çuvaş Türkçesi metinlerinde bu tür kullanımların, daha çok atasözü ve deyimler söz konusu olduğu zaman ortaya çıktığını belirtelim. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, anlam edilgen olmakla birlikte edilgenleştirici biçimbirimler *-l-* ve *-n-* kullanılmamıştır. Bu örneklerden sonuncu olan *Perse ya-ni uhi ~ atılan ok* ilginç bir şekilde pek çok lehçede etken yapıda kullanılmaktadır. Taradığımız metinlerin çoğunda bu sözü, çoğunlukla etken yapıyla olarak gördük. Çuvaş Türkçesinden aldığımız bu deyim, diğer lehçelerde *atqan ok* veya *atar ok* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu kalıp kullanım, çoğu zaman *aytqan söz* ile birlikte kullanılmakta ve *atqan ok aytqan söz ~ atılan ok söylenen söz* şeklinde geçmektedir.³⁰ Bununla birlikte, bazı lehçelerde *aytqan söz* kullanımını ikilik göstermekte ve *aytılğan söz* şeklinde de kullanılmaktadır. İlginç olan ise derin yapının nesnesi olan *oq* ad öbeğinin [-Canlı] olmasına karşın *atqan oq* veya *atar oq* şeklinde etken çatıda kullanılmasıdır. Kırgız Türkçesinde partisipleri işlediği doktora tezinde Selahattin Tolkun, *-(I/A)r* geniş zaman sıfat-fiil eki ile ilgili olarak şu tespiti yapar; “sıfat-fiil eklerinin fiili anlamca pasifleştirme özelliği bu ekte de görülür: *aytar ~ söyleyecek/söylenecek*” (Tolkun, 1999: 32) Bunun için Manas’tan bir örnek verebiliriz. “*Bay Cakıp, aytar kep bolsa ~ Bay Cakıp, söylenecek söze gelince...*” (Manas 1988, 8) Bununla birlikte örneğin Kırgız Türkçesinde *atılğan cebeler ~ atılan oklar* (TDTEA: 638) şeklinde edilgenleştirici biçimbirimle kullanılan değişik versiyonlar da söz konusudur. Yukarıda değindiğimiz üzere, eğer bu tür kullanımlarda, herhangi bir şekilde sıfat-fiilin öznesi veya *başada* eklenen bir şahıs eki söz konusu olursa, edilgen çatı etken çatıya dönüşür. Bu tür kullanımlara, Çaştegin Turgunbayev’in *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri* (2004) kitabında ve Hülya Kasapoğlu Çengel’in *Kırgız Türkçesi Grameri*’nde (2005) bolca rastlamaktayız. Örneğin Kırgız Türkçesi *aytılğan söz~söylenen söz, açılğan eşik ~ açılan kapı* gibi edilgen morfoloji ile kullandığı yapıyı, *aytqan söz* şeklinde de kullanılmaktadır. Bununla birlikte *aytqan sözüüm* veya *men aytqan sözdör* şeklinde bir kullanım söz konusu olduğu zaman, yapı, etken çatılı olarak kullanılmış olmaktadır.

İncelememizi diğer lehçelerden bazı örneklerle genişletelim. Tatar Türkçesinde aşağıdaki kullanımlar bu anlamda açıklayıcı olacaktır.

³⁰ Bazen de her ikisi de edilgen biçimbirimli kullanılmaktadır. Kırgız Atasözleri kitabında böyle bir kullanım söz konusudur “*aytılğan söz, atılğan ok*” (Şavk, 2002: 44)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Uqığan k ş ~ okuyan kişi

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde olduğu gibi burada da derin yapının öznesi olan adam ad öbeği taşınarak sıfat-fiilin sağına yerleşmiş ve nitelenen başad rolünü üstlenmiştir. Özne taşınımı gerçekleştiği için de sıfat-fiil eki olarak *-ğan* biçimbirimi seçilmiştir. Derin yapının öznesi [+Canlı] olduğu için bu yapı şu şekilde geri dönüşüme uğrayabilir. *Kaşâ oqudı ~ adam okudu* şeklinde kullanılır. Şimdi aşağıdaki örneklere bir bakalım.

Uqığan kitâp > oquğan kitâbim > men oquğan kitâp > meniñ oqığan kitâbim

Kullanılan sıfat-fiilde, özne belirginleştikçe cümlenin etken çatısı daha da sağlamlaşmaktadır. En başta kullanılan *uqığan kitâp* öznesiz olduğu için semantik olarak edilgendir, ondan sonraki kullanımlar ise hem yapısal olarak hem de semantik olarak etken hale gelmişlerdir. Benzer durum *Uqığan mektep* ve *äytär söz* için de geçerlidir. Karaçay Türkçesinde de benzer kullanım söz konusudur. Daha çok *-GAN* ve *-(I/U)r* sıfat-fiil ekleri ile yapılan edilgen anlamlı sıfat-fiilli yapılar için aşağıdaki örneklere bir bakalım.

Tuvğan elçe el bolmas

~Doğulan köy gibi köy olmaz

Toyğan cerden tuvğan cer igidi

~ Doyulan yerden doğulan yer daha iyidir.

Karaçay Türkçesinde diğer lehçelerde çok görülmeyen bir etken çatılı edilgen kullanım daha vardır;

Catarıq cer ~ yatılacak yer

Bu kullanım arkaik bir özellik taşıyor gibidir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere eski dönemlerde *-gu* sıfat-fiil eki yaygın olarak kullanılmakta idi. *-gu* ekinin bizce ses değişimine (belki metatez) uğramadan önceki hali olan *-uk* fiilden isim yapma eki ile yine bir zaman ve sıfat-fiil yapma eki olan *-ar* eki birleşerek kullanıma girmiştir. Sonuçta yatmak için gerekli olan yer anlamında bir kelime ortaya çıkmıştır. Genel Türkçenin *s* sesbirimini, *h* sesbirimine dönüştüren Başkurt Türkçesinde sıfat-fiil mantığı diğer lehçelerdeki gibi işlemektedir. Fark, sıfat-fiil ekinin fonetik değişim sonucu ortaya çıkan şekli ile ilgilidir. Örneğin;

Oqıh kitap ~ okunacak kitap

Ul leh yoldar~ gidilecek yollar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Sanıyoruz –*hé* sıfat-fiil biçim birimi, bazı Türk lehçelerinde görülen –*AsI* sıfat-fiil ekinin dönüşmüş halidir. Başkurt Türkçesi, diğer bazı lehçelerden farklı olarak, nadir de olsa, Oğuz grubunda yaygın olan –*mIŞ* ve –*AsAK*(< –*AcAK*) biçim birimli sıfat filleri de barındırmaktadır. *Yazılmış qağığdar~ yazılmış kağıtlar* ve *Tübende uqılsaq döküment~ altta okunacak belge* bu tür kullanımlara örnek teşkil etmektedir.

Taramış olduğumuz kaynaklarda Kumuk Türkçesinde de özellikle geniş zaman sıfat-fiil eki ile edilgen anlamların elde edildiğini gördük. Bu lehçede de öznenin varlığı çatının oluşumunda etkili olmaktadır. Örneğin;

Söyler sözüñ söylep ayt

~ Söyleyeceğin sözünü/söylenecek sözü söyleyiver

Bu cümledeki nitelenen başad olan *söz*, canlı olmadığı için öznesiz kullanılınca edilgenleşir. *Söyler söz~ söylenen/söylenecek söz* demektir.

Karlık grubu Türk lehçeleri de Kıpçak grubu Türk Lehçelerine benzer bir yol izlemektedir. Özbek ve Uygur Türkçeleri, –*GAn* ve –(*I/U*)*r* biçim birimli sıfat-fiillere oldukça geniş yer vermektedir. Bu nedenle bu lehçelerdeki etken çatılı kullanımların edilgen anlamda kullanılması da kaçınılmaz olmaktadır. Özbek Türkçesindeki şu örneklere bir bakalım.

Bârgän yér ~ giden/gidilen yer

Yâzgän kitâb ~ yazılan/yazılmış olan kitap

Bu kullanım da tıpkı diğer Kıpçak grubu lehçelerinde olduğu gibi özneli veya kişi ekli kullanıma girerse etken hale gelmektedir: *Yâzgän kitâbim ~ yazdığım kitab-ım*'da olduğu gibi. Geniş zaman sıfat-fiilli kullanıma ise şu örneği verebiliriz.

Bârâr yérdän keçikmä, bârmäs yérgä içikmä

~ gittiğin/gidilen yere gecikme, gidilmeyen yere girme

Uygur Türkçesi de benzer özellik göstermektedir. Bu lehçenin Özbek Türkçesinden ve diğer bazı lehçelerden ayrılan en önemli tarafı ise Eski Türkçeden itibaren bir sıfat-fiil eki olarak giderek kullanım alanı daralan –*gu* sıfat-fiil ekine sahip olmasıdır. Uygur Türkçesi, aynı zamanda –*mIş* sıfat-fiil eki ile de yapı oluşturmaktadır. Aşağıdaki örneklere bir bakalım.

Körgen çüş ~görülen düş

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Éytar söz ~söylenen söz

Térilgu yér ~ ekilecek yer

Yézilmiş naxşa~ yazılmış şarkı

Yetkisü menzil~ ulaşılacak menzil

Kıpçak ve Karluk grubundan bazı fonetik ve morfolojik özellikler bakımından ayrılan Tuva Türkçesinde de benzer kullanımlara rastlıyoruz. Şöyle ki;

Bijittigen çağa ~yazılmış mektup

Muñar at ~ binilecek at

Olurar bajın ~ oturulacak ev

Yakut Türkçesinde, yukarıda söz konusu ettiğimiz gibi, geniş zaman sıfat-fiil ekinin yanında Türkçe *denen* anlamına gelen *dien* kullanımı da mevcuttur. Bununla birlikte *-mİş* zaman ve sıfat-fiil ekinin karşılığı olan *-bIt* eki ile yapılmış etken çatılı edilgen sıfat-fiilli yapılara da sık sık rastlıyoruz.

Radlov dien nemets ~ Radlov denen Alman

Burduk ıhar sirbit³¹ ~ ekin ekilen yerimiz

Min töröbüt silim ~ benim doğduğum/doğrulduğum yıl

Altay Türkçesi de Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerin özelliklerini taşımaktadır. Sıfat-fiil eki olarak en yaygın kullanılan biçimbirim *-Gan*'dır. Bununla birlikte Kıpçak grubu lehçelerinde *-AtIn* olarak görülen ek, ünlüsü genişlemiş olarak *-atan* şeklinde kullanılmaktadır. İncelediğimiz Altay Türkçesi metinlerinde etken çatılı edilgen oluşumların, çoğunlukla *-GAN* eki ile yapıldığını gördük. Bu arada, geniş zaman sıfat-fiil eki ile yapılan edilgen çatıların çok seyrek kullanıldığını söyleyebiliriz. Aşağıya aldığımız örnekler Altay Türkçesinin de diğer lehçelerde olduğu gibi arkaik olarak kabul ettiğimiz etken çatılı edilgen yapıları barındırdığını göstermektedir.

³¹ Bununla birlikte bu yapının etken çatılı etken anlamlı kullanımları da vardır. Anlam daha çok nitelenen baş adın işlevi ile doğrudan bağlantılıdır. Örneğin, *burduk ıhar, burduk bıhar massınalar~ ekin eken, ekin biçen makineler*. Bu iki örnekte nitelenen varlık cansız olmakla birlikte makine varlığı, bir cümlede özne olma yeteneğine sahiptir. Bu nedenle birinci örnekte derin yapının nesnesi olan *sir ~ yer* nitelenmişken, ikinci örnekte derin yapının öznesi olan *massınalar-makinalar* nitelenmiştir. Bu ikinci yapı derin yapıda şu şekilde olmalıdır: *massınalar burduk ıhar, massınalar burduk bıhar*. Buna karşın şu kullanım mantıklı ve gramatik olmaz: *sirbit burduk ıhar ~ yerimiz ekin eker*.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Baratan yolun güç ~ gidecek/gidilecek yolun güç
 Ölgön cerde kojo ölü~ ölünecek yerde birlikte ölmeli
 Atqan oqtıy uçup iydi~ atılan ok gibi uçup gitti
 Atar oqtıy uçtı~ atılan ok gibi uçtu
 Aytqan sösti³² uqpay cedet~ söylenen sözü duymuyordu
 Aytqan sös atqan oq~ söylenen söz atılan ok gibidir.

Hakas Türkçesi de bu tür yapılar bakımından zengin bir kullanıma sahiptir. Hakas Türkçesi farklı olarak *-GAn* biçimbirimiyle yapılan sıfat-fiillerde fonem değişikliği yapmıştır. Gelecek zaman sıfat-fiil yapılarında Hakas Türkçesi, *-cañ* biçimbirimini, geniş zaman veya şimdiki zaman sıfat-fiilinde ise *-han* biçimbirimini kullanmaktadır. Bu biçimbirimlerin yanında, geniş zaman sıfat-fiili yapan *-(U/I)r* biçimbirimi de önemli oranda kullanılmaktadır. *-GAn* ekinde yapmış olduğu iki önses değişimiyle gelecek zaman ve şimdiki zaman sıfat-fiil biçimbirimi oluşturan Hakas Türkçesi, bizce, mantık olarak diğer lehçelerden ayrılmaz. Başka bir deyişle, Hakas Türkçesi, gelecek zaman sıfat-fiilini oluştururken *-GAn > cañ* değişimini yaparken, şimdiki zaman sıfat-fiili oluştururken de *-GAn > -han* değişimini yapmıştır. Bu fonetik değişimin dışında etken çatılı edilgen yapı örnekleri, aşağıda görüleceği üzere diğer lehçelerdeki gibidir.

Pirgen söz	~ verilmiş söz
At palgacañ ³³ altın teek	~ at bağlanacak altın direk
Sadılbaçañ attar	~ satılmayan atlar
Çahayah sadılçathan ³⁴ magazin	~ çiçek satılan mağaza
Athan uh aylanmacañ	~ atılan ok dönmez
Pazar pismo	~ yazılacak mektup
Hıgırar knigalar	~ okunacak kitaplar

Etken çatılı edilgen sıfat-fiili yapı bağlamında diğer lehçelerden farklı özellikler gösteren Oğuz grubu Türk lehçelerinden

³² Bu tür bir yapı “aydılgan söstör” örneğinde olduğu gibi edilgen biçimbirimli bir yapı ile de kullanılabilir.

³³ Sıfat-fiil yapan *-cañ* ekinin sonundaki *ñ* fonemi, *sen* zamirinin son sesi olan *-n* fonemi ile karıştırılmamalıdır. Bu ses *-GAn* ekinin sonundaki *-n* fonemi olmalıdır ve *-n* foneminin işlevini yerine getiriyor olmalıdır.

³⁴ Görüldüğü üzere *sadılbaçañ* sıfat-fiili ile *sadılçathan* sıfat-fiili edilgenleştirici biçimbirim olan *-l-* ile kullanılmıştır. Bu da Hakas Türkçesinin de ikili kullanıma sahip olduğunu gösterir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/4 Fall 2010*

Türkmen Türkçesi, aslında arada bir yerde durur. Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesinde –An ve –(U/I)r sıfat-fiil eki ile yapılmış etken çatılı edilgen sıfat-fiilli yapı bulunmazken, nadir de olsa Türkmen Türkçesinde bu tür yapılara rastlıyoruz.³⁵ Bunun için en çarpıcı iki örnek aşağıdaki gibidir,

Bişiren çörek~ pişirilecek/pişirilen çörek

İşlään iş ~ yapılan iş

İkinci örnekteki işlään sıfat-fiilindeki –ään biçimbirimi, görünürde –An’lı bir yapı gibi durmaktadır. Türkmen Türkçesindeki bu kullanım, Kıpçak ve Karluk grubu etkisi ile ya da Çağatay Türkçesi gibi eski Türk lehçelerinin etkisi ile gelişmiş olabilir.³⁶ Bunun dışında, edilgen çatılarda, çoğunlukla edilgenleştirici biçimbirimler kullanılır. Türkiye Türkçesinde ve Azeri Türkçesinde olduğu gibi gelecek zaman sıfat-fiil biçimbirimiyle oluşturulan sıfat-fiilli yapılar, Türkmen Türkçesinde de edilgen anlam içermektedir. Örneğin;

Ugraycak poezd~ ulaşılacak istasyon/ulaşacak istasyon

Gitcek yer~ gidecek/gidilecek yer

Sözlää söz~ söyleyecek/söylencek/söylenen söz

Gitcek yer~gidecek/gidilecek yer

Bu lehçede morfolojik biçimbirimlerle kurulmuş edilgen çatılar daha fazladır. Bir kaç örneği aşağıya alalım.

Ütülgi hindi~kızartılacak hindi

Yazılcak hat ~yazılacak mektup

Ol hakda berilmeli maglumat~ onun hakkında verilecek bilgi

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Türkmen Türkçesi, hem Doğu Türkçesinin hem de Batı Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Sıfat-fiil olarak kullanım alanı giderek daralan ve daha

³⁵ Türkmen Türkçesinin Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesinden ayrıldığı bir diğer önemli nokta ise nesne sıfat-fiilli yapılarda görülür. Özbek Türkçesine yaklaşan bir kullanımla, derin yapının öznesi, ilgi eki almadan kullanılabilir. Sıfat-fiil de –Dik’li değil –Gan’lı olarak oluşturulabilir. Buna ilave olarak, tıpkı Kıpçak ve Karluk grubunda olduğu gibi iyelik eki, sıfat-fiil üzerine değil nitelenen başadın üzerine gelir. Bu konuyu başka bir makalede işleyeceğimiz için şimdilik bu kısa bilgiyi vermekle yetinelim.

³⁶ Bu yapı, Türk dilinin edilgen-dönüşlü çatı oluşturan –n- biçimbiriminin düşmesi sonucu oluşmuş olabilir. Bunun için emsaller bularak daha ayrıntılı bir çalışma yapılabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

çok Doğu grubu lehçelerde görülen *-gU/-gI* sıfat-fiil biçimbirimi Türkmençe de işlek olmasa da kullanılmaktadır.

Son olarak Türkiye Türkçesine baktığımız zaman özellikle gelecek zaman sıfat-fiilli yapılarda bu tür bir edilgenlik görürüz. Türkiye Türkçesi konuşurunun çoğunlukla etken olarak algıladığı ve kullanıma soktuğu bu yapılar, semantik olarak gerçekte edilgendir. Yukarıda zaman zaman dile getirdiğimiz üzere

[-Canlı, -kılıcı, -edici] olan bir varlığın *mutlak özne* olması mümkün olmadığından, bu tür kullanımlarda derin yapıya bakmak gerekir. Türkçede kullanılan aşağıdaki örneklere bir bakalım şimdi.

Yakacak odun

Gidecek yer

Yiyecek ekmek

Örnekleri çoğaltabiliriz, ancak bu üç örnek bile bizim, etken çatılı edilgen sıfat-fiilli yapıları izah etmemize yeterlidir. Tahsin Banguoğlu, -ecek sıfat-fiiller hakkında bilgi verirken, bu yapının bazı kullanımlarda edilgen sıfat-fiil yerine kullanıldığını belirtmektedir. “-ecek sıfat-fiilleri salt bir gelecek zaman anlatımı ve bir mahsusluk anlamı taşırlar (gelecek konuk, çıkılacak kapı³⁷). Ancak, özellikle mahsusluk anlatımında, -ecek sıfat-fiillerinin etkin tabanlardan yapılmış olanlarını da çoğu zaman edilen anlamda, başka bir deyimle edilen sıfatfiil yerinde kullanırız: Yatacak yer, içecek su, kaçacak delik, yapacak iş, gibi.” (Banguoğlu, 2007: 426) Banguoğlu'nun edilen sıfat-fiil olarak tanımladığı bu tür kullanımların semantik olarak nasıl ortaya çıktığına, yapısal olarak bir izah getirmemiz gereklidir. Sıfat-fiilin nitelediği *başadın* derin yapıdan taşındığını ve yüzey yapıda kullanıma girdiğini bir kez daha hatırlattıktan sonra, aşağıdaki örneklere bakalım. Bu üç örneği, derin yapıda kurallı basit yapıya *geri dönüştürsek* şöyle bir önerme çıkacaktır.

**Odun* yakacak.

**Yer* gidecek.

**Ekmek* yiyecek.

³⁷ Bu anlama gelen sıfat-fiillerin Kazak ve Kırgız Türkçelerinde, sırasıyla *şığar esik* ve *çığar esik* olduğunu bir kez daha hatırlayalım. Bu anlama gelen sıfat-fiil, Türkiye Türkçesinde çıkacak kapı şeklinde de kurulur. Buna göre üç lehçede de etken çatılı edilgen yapı benzerliği olduğu böylece daha iyi anlaşılacaktır. Aradaki fark, yapının Kıpçak grubunda geniş zaman -(I)r ve gelecek zaman eki -AtIn ile kurulmasına karşın Türkiye Türkçesinde sadece gelecek zaman eki -AcAK ile kuruluyor olmasıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Çalışmamızın başında, sıfat-fiilin hangi süreçten geçerek oluştuğunu ayrıntılı olarak tartıştığımız için tekrara düşmek istemiyoruz. Burada kısa bir hatırlatma yapalım. *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı* 'na göre, derin yapıda özne (agent) veya nesne (patient) olan bir üye taşınarak yüzey yapıda sıfat-fiilin sağına yerleşmekte idi. Bu durumda ortaya çıkan sıfat-fiilli yapının türüne ve çatısına nitelen üyenin derin yapıdaki görevi karar verir demiştik. Bu bağlamda, yukarıdaki örneklere baktığımız zaman *odun*, *yer* ve *ekmek* ad öbeklerinin derin yapıda özne değil nesne olduklarını görürüz. Bu nedenle önerme olarak kurguladığımız matriksli (*) örnekler, Türk dili grameri bakımından doğru gibi gözükseler de dilin mantığına aykırı bir özellik sergilemektedirler. O halde, bu örnekler için yapacağımız derin yapıdaki önerme aşağıdaki gibi olmalıdır.

(Biri) odun yakacak.

(Biri) (bir) yere gidecek.

(Biri) ekmek yiyecek.

Önermeyi bu şekilde kurarsak, *odun*, *yer* ve *ekmek* ad öbeklerinin, özne (dış üye) değil de nesne ve/veya tümleş (iç üye) oldukları ortaya çıkar. Taşınım sonucunda, derin yapıda iken yüklem iç üyesi olan *odun*, *yer* ve *ekmek*, taşınarak yüzey yapıda sıfat-fiilin sağına yerleşir, üst cümlelerin bir üyesi haline gelir ve üst fiilin yönetimi altına girerler. Şimdi de bu önermeleri taşınım-dönüşüm yolu ile derin yapıdan yeniden türetelim.

(biri-nin) _____ yakacağı *odun*

(biri-nin) _____ gideceği *yer*

(biri-nin) _____ yiyeceği *ekmek*

Yukarıda, diğer Türk lehçelerindeki etken çatıların nasıl edilgen hale geldiğini izah ederken, öznenin söz dizimindeki varlığının belirleyici olduğunu vurgulamıştık. Bu son önermeler, parantez içinde varsayılan özneleri kullandığımız için etken çatılı yapıya dönüşmüşlerdir. Türkiye Türkçesinde derin yapının öznesi, diğer lehçelerden farklı olarak *-nIn/-nUn* ilgi ekini almakta, bu ilgi eki de sıfat-fiile iyelik alması konusunda emir vermektedir. Böyle olunca yukarıda görüldüğü gibi *biri* ad öbeği *-nin* ilgi ekini, *yakacak* sıfat-fiili *-ı* iyelik ekini almıştır. Türkiye Türkçesinde, ilgi eki almış olan özneyi silerseniz, doğal olarak sıfat-fiildeki iyelik eki de silinecektir. Zira silinen özne ile birlikte ilgi eki de ortadan kalktığı için sıfat-fiil, iyelik eki alma yeteneğini yitirmektedir. Şimdi, öznesi silinmiş önermeyi sıfat-fiile müdahale etmeden yeniden kuralım.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ø _____ yakacağ-ı odun

ø _____ gideceğ-i yer

ø _____ yiyeceğ-i ekmek

Bu önerme dilbilgisel olarak doğru olmakla birlikte, amaca yönelik değildir. Burada edilgen bir çatı yerine öznesi gizlenmiş bir kullanım söz konusudur ve sıfat-fiile gelen iyelik ekleri, gizli bir öznenin varlığını işaretlemektedir. Oysa ilgi eki almış olan özne ile birlikte sıfat-fiilin aldığı iyelik eki de silindiği için ortaya kılıcı/edicisi (agent) belli olmayan bir yapı çıkar ki biz buna edilgen çatı diyoruz. O halde doğru önerme aşağıdaki gibi olacaktır.

ø _____yakacak- ø odun (alacağım) ~ yakılacak odun (alacağım)

ø _____gidecek- ø yer (önemlidir) ~ gidilecek yer (önemlidir)

ø _____ yiyecek- ø ekmek (bulamadı) ~ yenecek ekmek (bulamadı)

Görüldüğü gibi görünürde etkenmiş gibi algılanan bu tür yapılar aslında edilgen çatılıdır. Ancak bu tür kullanımlar, diğer lehçelerle kıyaslanınca Türkiye Türkçesi açısından sınırlıdır ve sadece gelecek zaman ile kullanıma girmektedir diyebiliriz.³⁸

Sonuç

Türk dili üzerine yapmış olduğumuz bu çalışmada, edilgen çatıların, edilgenleştirici biçimbirimler olmadan da kurulabildiğini göstermeye çalıştık. Etken çatıda edilgen yapıların özellikle sıfat-fiilli yapılarda ortaya çıktığını en eski metinlerden başlamak üzere örnekledik. Fiil çatısını ve sıfat-fiili analiz eden bu tipolojik çalışma ile hem dilin hem de Türk lehçelerinin mantığının ortak işlediğini, sadece yüzeyde bazı değişmelerin olduğunu da göstermiş olduk. Yaklaşık bin üç yüz yıllık yazılı tarihî içerisinde Türk dilinin, lehçelere bölünürken derin yapısının korunduğunu, sadece yüzey yapıda bazı fonetik ve morfolojik değişmelerin olduğunu da bu vesile ile görmüş olduk.

Çalışmamızın başında, edilgen yapıların etken yapılardan türetildiğini belirtmiştik. Edilgenleşme sürecinin de üç aşamada

³⁸ Türkiye Türkçesinde iyelik eki almadan kullanılan *-Dik*'li yapıların da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek isteriz. Zira Orhun Türkçesinde de görülen *-Dik* biçimbirimi ile kurulan sıfat-fiilli yapılar, gizli bir edilgenlik taşıyor gibidir. Orhun Türkçesindeki İledik *ilin, kağanladık kağanın* ve Türkiye Türkçesindeki *tandık adamlar, bildik işler* vb. gizli bir edilgenliği işaretlemektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

gerçekleştiğini söylemiştik. İlk olarak edilgenleştirici biçimbirimlerle fiilin morfolojisi değiştiriliyordu. İkinci olarak cümlenin öznesi siliniyordu. Üçüncü olarak da cümlenin derin yapıdaki nesnesi yüzey yapıda edilgen yapının sözde öznesi konumuna yükseliyordu. Bu süreç pek çok dilde söz konusudur. Yalnız burada tartışılması gereken bu üç aşamadan hangisinin önce gerçekleştiğidir. Yani fiilin morfolojisi mi önce değişmekte, yoksa özne mi önce silinmektedir? Bize göre, önce özne silinmekte, sonra fiilin morfolojisi değiştirilmekte, sonra da nesne, özne pozisyonuna yükselmektedir. Bu tespit çalışmamızın başında söylediğimiz sıralamaya aykırı gibi gelebilir, ancak Türk dilindeki etken çatılı edilgen sıfat-fiiller bu durumu izah etmemize yardımcı olmuştur.

Etken çatılı edilgen yapı, Türk dilinin edilgen yapıyı keşfetmediği en eski dönemlerden kalma bir arkaik yapının kalıntısı olmalıdır. Etken olan derin yapılara sonradan edilgen anlamlar veya görevler yüklenmiş de olabilir. Durum ne olursa olsun sorulması gereken soru şudur: Türk dili, tarih içerisinde bu yapıyı neden terk etmedi veya edilgenleştirici biçimbirimlerle desteklemedi? Öncelikle şunu belirtelim ki ne söylersek hipotezden öteye gitmeyecektir. Bu oluşumu, *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* ve *Yönetim ve Bağlama Kuramı* verilerinden hareketle analiz edersek, şöyle bir üretim sürecinin ortaya çıktığını görmemiz mümkün olacaktır.

İnsan beyni, hem edilgen çatıyı hem de sıfat-fiili yapıyı, nokta zamanda üretmiyor olmalıdır. Zira Saussure'un de belirttiği gibi dil bir *artsüremlilik* ürünüdür. Yani hem ses, hem kelime, hem söz dizimi, başlangıcı olan, bir süreç gerektiren ve bitişi olan bir üretim biçimidir. Yani beyin, dili bir zaman aralığı içerisinde ve bir peş peşelik sonucunda üretmektedir. Durum böyle olduğu için Türk dili konuşuru da edilgen çatılı sıfat-fiilli yapıyı oluştururken, bir derin yapının önce öznesini düşürerek işe başlamış olmalıdır. Bu arada fiili edilgen çatıya dönüştüren ekleri getiremeden derin yapının nesnesini veya öznesini kendi fiilinin (sıfat-fiil) sağına taşımış/taşıyor olmalıdır. Bu taşıma çok kısa bir sürede gerçekleştiği için derin yapının fiili ancak sıfat-fiil ekini alma fırsatını yakalamıştır ve bu nedenle edilgen morfolojiye dönüşmemiştir diyebiliriz. Sonuçta bu kullanım yaygınlık kazanarak günümüze kadar gelmiş olmalıdır. İnsan, dildeki her cümleyi sıfırdan üretmez. Beyin, derin yapıda var olan kalıpların içlerini değişik unsurlarla doldurarak yeniden üretir, bu nedenle çağlar boyu bu yeniden üretim kesintisiz devam etmiştir diyebiliriz. Bu kesintisiz devam ediş Türk dilinin etken çatılı edilgen yapıları için de geçerlidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (2004), “-Gan Eki”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, TDK, Ankara.
- ARAT, R.R. (1991), **Eski Türk Şiiri**, TDK, Ankara.
- ARAT, R.R. (1991a), **Kutadgu Bilig: I Metin**, TDK, Ankara.
- ATALAY, Besim (1986), **Divanü Lugat-it-Türk I, II, III**, TDK, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007), **Türkçenin Grameri**, TDK, Ankara.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2004), **Türkçede Fiilimsiler**, TDK, Ankara.
- BURLING, Robbins (1992), **Patterns of Language**, Academic Press, New York-Boston.
- BURZIO L., (1986), **Italian Syntax**, Dodrecht: Reidel.
- CHOMSKY, Noam (1957). **Syntactic Structures**, Mouton & co: The Hague.
- COOK, Vivian (1994), **Linguistics and Second Language Acquisition**, St. Martin’s Press, New York
- CSATÓ, Éva (1996). “A Typological Review of relative clause Constructions in Some Turkic Languages”, **Proceedings of 5th International Conference on Turkish Linguistics**, August 15-17 (1990), (ed) Bengisu Rona, Hitit Yayınevi: Ankara
- ÇAĞATAY, Saadet (1963), **Türk Lehçeleri Örnekleri: VIII. Yüzyıldan XVIII: yüzyıla Kadar**, Ankara Üniversitesi yay., Ankara.
- DİLEK, İbrahim (2002), **Altay Destanları I**, TDK, Ankara
- ECKMANN, János (2003), **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Yay. hzr. O.F.Sertkaya, TDK, Ankara.
- ECKMANN, jános (tarihsiz), **Nehcü’l Feradis**, TDK, Ankara.
- ECKMANN, jános (2003), **Çağatayca El Kitabı**, Çev. Günay Karaağaç, Akçağ yay., Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- ECKMANN, jános (1998a), “Harezmi Türkçesi”, **Tarihi Türk Şiveleri**, TDK, Ankara.
- ERASLAN, Kemal (2004), “Tarihi Yazı Dillerinde –gu/gü, –ku/-kü İsim Fiil Eki Yapısı, İşlevi Kullanılışı Ve Genişlemiş Şekilleri”, **Zeynep Korkmaz Armağanı**, TDK, Ankara
- ERDEM, Mevlüt (2007), “Historical Development of Passives in Turkish”, **Turkology in Turkey**, ed. László Károly, N. Demir, E. Yılmaz, Szeged:Macaristan
- ERGİN, Muharrem (1988), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul
- ERGİN, Muharrem (1985), **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi yay., İstanbul.
- GABAIN, A. Von (1988), **Eski Türkçenin Grameri**, TDK, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (19916), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- HAEGEMAN, Liliane (1995). **Introduction to Government and Binding Theory**, Blackwell: Oxford UK, Cambridge USA.
- HAIG, Geoffry (1998). **Relative Constructions in Turkish**, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- HANKAMER, Jorge and Knecht Laura (1976). “The Role of Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish”, **in Harvard Studies in Syntax and Semantics**, V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.
- HOLMER, Artur (1996), “Passive Typology -the case link”, **Working Papers**, V. 45
- JOHANSON, Lars (1998), “The Structure of Turkic”, **The Turkic Language**, Routledge Press, London & New York
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi (1994), **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara.
- KASAPPOĞLU, ÇENGEL Hülya (2005), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ yay., Ankara.
- KAYA, Ceval (1994), **Altun Yaruk: Giriş**, Metin Dizin, TDK, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK, Ankara
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- KORKUT, Ece-BİRKAN, İsmet (1998), **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalı**, Simurg, Ankara
- KORNFILT, Jaklin (1991), “A Case for Emerging Funtional Categories”, in S.D.Rothstein (ed), **Syntax and Semantic Perspectives on Phrase Structure: Heads and Licensing**, Academic Press, San Diego-New York
- PINKER, Steven (1995) **The Language Instinct: How to Creates Mind Language**, Harper Perrenial, New York.
- SCHÖNİG, Claus (1992/93). “ Relativsatzbautypen in den Sogenannten Altaischen Sprachen”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XLVI (2-2)**, pp. 327-338.
- ŞAVK, Ülkü Çelik (2002), **Kırgız Atasözleri**, TDK, Ank.
- TDTEA, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C. 31-32, KBY., Ankara.
- TEKİN, Talat (1988), **Orhon Yazıtları**, TDK, Ankara.
- TEKİN, Talat (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Uralic and Altaic Series 69, Bloomington: Indiana Univ. Press.
- TOLKUN, Selahattin (1999), **Kırgız Türkçesi’nde Mastar, Partisip ve Gerindiumlar**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- TURGUNBAYEV, Çaştegin (2004), **Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri**, TDK, Ankara
- Underhill, Robert (1972). “Turkish Participles”, **Linguistic Inquiry**, V. 3, pp. 87-99
- YAVUZARSLAN, Paşa (2004), “Türkçe ve Tatarcada Cümle Semantiği Açısından Öznesiz Edilgen Yapılar”, **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, TDK, Ankara
- YILMAZ, Emine (2002), **Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji**, Grafiker yay., Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*